

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ЗАКЛАД
«ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ К. Д. УШИНСЬКОГО»

Тітова Ганна Віталіївна

УДК 378.124+371.13+37.037+37.035.91

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО
ФОРМУВАННЯ СПОРТИВНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ
В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Науковий керівник:

Нестеренко Вікторія Володимирівна,
доктор педагогічних наук, професор

Одеса – 2016

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ФОРМУВАННЯ СПОРТИВНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ	12
1.1. Проблема підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей у наукових дослідженнях	12
1.2. Сутність феномена «спортивні лідерські якості» в сучасних дослідженнях	25
1.3. Педагогічні умови та модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи	52
Висновки з розділу 1	76
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ФОРМУВАННЯ СПОРТИВНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ	80
2.1. Логіка і методика експериментального дослідження	80
2.2. Зміст підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи	86
2.3. Експериментальна методика підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи	99
2.4. Результати експериментального дослідження та їх аналіз	137
2.4.1. Результати пошуково-розвідувального етапу експерименту та їх аналіз	137
2.4.2. Результати констатувального етапу експериментальної роботи та їх аналіз	144
2.4.3. Результати прикінцевих зрізів формувального етапу експерименту та їх аналіз	147

Висновки з розділу 2	154
ВИСНОВКИ	158
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161
ДОДАТКИ	187

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-політичні й економічні перетворення, що відбуваються в суспільстві, вимагають кардинальних змін в усіх його сферах відповідно до Законів «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», Концепції фізичного виховання дітей та молоді, Національної програми «Діти України» тощо. Ініціювання таких перетворень, відповідальність за них, цілеспрямоване управління процесом нововведень беруть на себе лідери, людські і професійні якості яких формуються впродовж усього життя. Водночас підготовку лідерів потрібно організувати і здійснювати за умови, що особистість є активним співучасником, суб'єктом власного становлення. Проблема підготовки перспективних підлітків, потенційних лідерів, які, за наявності відповідних якостей, умінь і навичок, здатні бути лідерами, а в перспективі – взяти на себе відповідальність за вирішення важливих проблем, є одним із суттєвих завдань сучасної школи.

Ученими досліджено основні положення і підходи щодо феномена «лідерство» в таких напрямках: теорія і практика виявлення лідерів (А. Лутошкін, А. Петровський, В. Петровський, Л. Уманський та ін.), стилі лідерства (Г. Андрєєва, Є. Кузьмін, В. Рубахін та ін.), співвідношення лідерства і керівництва (І. Волков, Р. Кричевський, М. Удальцова та ін.), реалізація лідерського потенціалу (Г. Ашин, К. Берд, Е. Богардус, Ю. Ємельянов, Н. Жеребова, К. Левін, Т. Мальковська, Б. Паригін, А. Петровський, Р. Стогділл, Е. Хартлі, Дж. Шнейдер та ін.), лідерство як вимір успішності педагогічної діяльності (Г. Давлетова, Г. Угляниця та ін.).

Вітчизняними (Є. Горохова, Т. Махіна, М. Рожков, О. Уманський та ін.) і зарубіжними (Д. Лорі, Дж. Пікен, Р. Хейфетц та ін.) авторами визначено та схарактеризовано: лідерські якості особистості, місце і роль лідера в колективі (О. Бодальов, В. Караковський, Х. Лийметс, Л. Новікова та ін.), колективній творчій діяльності (І. Іванов); у шкільному колективі

(Р. Кричевський, І. Кон, Г. Молонов, А. Мудрик, І. Подласий, М. Станкін та ін.), лідерську обдарованість дітей (Н. Лейтес). Дисертаційні дослідження українських учених присвячено різним аспектам лідерства: виховання лідерських якостей особистості в сучасній загальноосвітній школі (Д. Алфімов), у старшокласників у процесі діяльності учнівського самоврядування (О. Косенчук), у майбутніх учителів у системі студентського самоврядування (Ю. Кращенко), у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу (Н. Мараховська), у молодших школярів засобами рухливих ігор (А. Семенов), у позааудиторній діяльності (Н. Семченко), виховання лідерської позиції у молодших школярів у позаурочній діяльності (О. Хмизова), в особистісно зорієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи (В. Ягоднікова) та ін.

Психологами (Л. Божович, Д. Ельконін, І. Кон, Г. Костюк, А. Мудрик, В. М'ясищев, А. Петровський, К. Платонов, С. Рубінштейн та ін.) доведено, що врахування вікових і психічних особливостей учнів основної школи (підлітковий вік) є надзвичайно важливим у становленні їхньої особистості. Для внутрішньої позиції підлітка постає потреба знайти і зайняти місце в групі однолітків, здобути авторитет, повагу, симпатію та увагу товаришів. Значною мірою цьому сприяє роль лідера в командно-ігрових видах спорту як особистості, яка акумулює в собі соціально-психологічний досвід групи, її інтереси, потреби і виступає ініціатором у досягненні мети команди (Т. Джамгаров, В. Румянцева).

Водночас проблема підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в умовах командно-ігрових видів спортивної діяльності не була предметом дослідження вчених. На разі в педагогічній практиці наявна низка суперечностей між:

- потребою суспільства в громадянах із розвинутими лідерськими якостями та реальним станом підготовки учителів до виявлення і реалізації школярами лідерського потенціалу на всіх етапах навчання в

загальноосвітньому навчальному закладі;

- необхідністю формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи засобами фізичної культури і відсутністю науково обґрунтованого теоретичного і методичного супроводу такої підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Актуальність, теоретична і практична значущість, недостатня розробленість проблеми зумовили вибір теми дослідження «Підготовка майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконано відповідно до теми «Професійне становлення педагога в умовах модернізації вищої освіти» (№ 0109U000188) кафедри дошкільної педагогіки, що входить до тематичного плану наукових досліджень Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (протокол № 6 від 30 січня 2014 р.) та узгоджено Міжвідомчою радою з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук при НАПН України (протокол № 4 від 29 квітня 2014 р.).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Завдання дослідження:

1. Розкрити сутність і структуру феноменів «підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи», «спортивні лідерські якості особистості учнів основної школи»; уточнити поняття «лідерські якості».

2. Виявити компоненти, показники та схарактеризувати рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

3. Визначити й обґрунтувати педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

4. Розробити модель і експериментальну методику підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи й апробувати їх ефективність.

Об'єкт дослідження – професійно-педагогічна підготовка майбутніх учителів фізичної культури у вищому навчальному закладі.

Предмет дослідження – зміст і методика підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Гіпотеза дослідження: підготовка майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи відбуватиметься ефективно, якщо реалізувати такі педагогічні умови:

- відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства;
- оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях із фізичної культури;
- занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності.

Методи дослідження: для розв'язання завдань дослідження використано комплекс методів: теоретичних – аналіз і узагальнення філософської, психолого-педагогічної та навчально-методичної літератури, змісту навчальних планів та програм з метою виявлення стану проблеми в

наукових дослідженнях і практиці роботи вищих навчальних закладів, розкриття сутності підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей, обґрунтування педагогічних умов такої підготовки; емпіричних: діагностувальних (анкетування, опитування, тестування), обсерваційних (спостереження, самоаналіз, самооцінка, рефлексія) задля визначення стану підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи; педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і прикінцевий етапи) з метою перевірки ефективності педагогічних умов, моделі та експериментальної методики підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи; методи математичної статистики (статистична обробка результатів експериментальної роботи та їх інтерпретація) з метою перевірки достовірності отриманих результатів дослідження.

База дослідження. Дослідження виконано на базі факультетів фізичного виховання та фізичної реабілітації Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», фізичного виховання та спорту Херсонського державного університету, фізичного виховання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Усього дослідженням було охоплено 617 осіб, із них 120 учителів фізичної культури, які працюють у середніх загальноосвітніх навчальних закладах. У формувальному педагогічному експерименті взяли участь 137 студентів.

Наукова новизна дослідження. Вперше обґрунтовано педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи (відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства; оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських

якостей учнів на заняттях із фізичної культури; занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності). Визначено: сутність феномена «підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи» і його структуру (когнітивний і операційний компоненти з відповідними показниками), «спортивні лідерські якості особистості учнів основної школи». Розроблено модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи (інформаційно-збагачувальний, узагальнювально-моделювальний, рефлексивний етапи); виявлено рівні (високий, середній, низький) підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Уточнено поняття «лідерські якості».

Дістали подальшого розвитку теорія і методика професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури у вищих навчальних закладах.

Практичне значення одержаних результатів полягає в розробці й апробації діагностувальної та експериментальної методик підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей у командно-ігрових видах спортивної діяльності; змісту навчання; системи тренінгів, вправ, ділових і рольових ігор. Результати дослідження можуть бути використані викладачами вищих педагогічних закладів освіти, які здійснюють підготовку майбутніх фахівців фізичної культури, у системі післядипломної освіти, при складанні варіативних програм та методичних посібників.

Упровадження результатів дослідження відбувалось у процесі фахової підготовки майбутніх фахівців фізичної культури в Державному закладі «Південноукраїнський національний педагогічний університет

імені К. Д. Ушинського» (акт № 3137 від 30.10.2015), Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини (акт № 2689/01 від 13.09.2015), Херсонському державному університеті (акт № 01-28/2115 від 19.10.2015), Рівненському державному гуманітарному університеті (акт № 182 від 8.10.2015), Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка (акт № 363-33/03 від 28.10.2015).

Достовірність результатів дослідження забезпечено методологією та логікою вирішуваних завдань, використанням системи методів дослідження, адекватних його об'єктові, предмету, меті й завданням, якісним і кількісним аналізом одержаних даних та їх статистичною обробкою.

Апробація результатів дослідження. Основні положення й результати дослідження викладено на міжнародних: «Вища освіта в сучасному суспільстві: шляхи оновлення та засоби реформування» (м. Одеса, 2011), «Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології» (м. Львів, 2014), «От теории и гипотез к практическим шагам в науке» (м. Горлівка, 2014); всеукраїнських: «Соціалізація молоді в умовах розбудови демократичної правової держави» (м. Одеса, 2007), «Сучасна вища освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика» (м. Одеса, 2010), «Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук» (м. Дніпропетровськ, 2014), «Моніторинг якості професійної підготовки майбутніх педагогів у вищій школі: теорія і практика» (м. Одеса, 2015) науково-практичних конференціях.

Публікації. За матеріалами дослідження опубліковано 13 одноосібних наукових праць, зокрема: 6 статей у фахових виданнях України, 1 – в періодичному зарубіжному науковому виданні, 6 – апробаційного характеру.

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних

джерел і 5 додатків. Основний зміст дисертації викладено на 160 сторінках і містить 10 таблиць, 2 рисунки, що обіймають 1 сторінку основного тексту. Список використаних джерел налічує 252 найменування, із них 2 – іноземною мовою. Додатки викладено на 38 сторінках.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ФОРМУВАННЯ СПОРТИВНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

1.1. Проблема підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей у наукових дослідженнях

В основних нормативних документах, які регламентують стратегію розвитку освіти в Україні, а саме: Закон України «Про освіту» [87], «Про вищу освіту» [86], Національній стратегії розвитку освіти на 2012–2021 роки [159] визначаються загальні вимоги до вчителя, обов'язки педагогічних кадрів у самоосвіті, підвищенні їхнього професійного рівня, педагогічної майстерності, загальної культури: «Педагогічні працівники мають стати основною рушійною силою відродження та створення якісно нової національної системи освіти. У зв'язку з цим основна увага має бути зосереджена на підготовці нового покоління творчо мислячих, професійно компетентних педагогічних працівників» [70].

Як зазначає В. Наумчук, професійна підготовка майбутнього вчителя фізичної культури в педагогічному університеті є складною багатогранною системою, яка спрямована на ефективну підготовку вчителя-професіонала. На рівні структурного аналізу вона, як і будь-яка інша система, характеризується складом (набором компонентів) та структурою (внутрішніми і зовнішніми їх відношеннями) [158, с. 12].

У дослідженні Б. Шияна система професійної підготовки майбутнього вчителя фізичної культури передбачає всі її загальноприйняті компоненти: суб'єкт (діяльність викладача), об'єкт-суб'єкт (діяльність студента), засоби (зміст підготовки), результат і умови діяльності, детермінуючі, субординуючі та інші зв'язки. У цьому випадку студент

розглядається не тільки як об'єкт системи, але й її суб'єкт. Наявність у системі професійної підготовки не одного, а двох суб'єктів, у свою чергу, передбачає зміну відношень і зв'язків між усіма її компонентами [245].

У дослідженні В. Наумчука зазначається, що професійна підготовка вчителя фізичної культури пов'язується насамперед з наявністю та рівнем реалізації професійно значущих знань, умінь, навичок, особистісних якостей, про що свідчить значна кількість публікацій, присвячена цій проблемі. Важливими показниками, що характеризують професійну підготовку, є якість знань, високий рівень розвитку педагогічних умінь, належна спортивно-технічна підготовка, активна участь у громадському житті, любов до дітей та своєї професії. Означені показники дають можливість об'єктивно визначати рівень професійної готовності майбутніх фахівців до діяльності вчителя фізичної культури як результату їхньої професійної підготовки в університеті [158, с. 24–25].

Розробка науково-педагогічних засад щодо процесу формування лідерських якостей знайшла своє відображення в дослідженнях українських (Д. Алфімов, О. Косенчук, Н. Мараховська, А. Семенов, Н. Семченко, В. Ягоднікова) та російських (О. Ашихмін, Т. Вежевич, М. Гасанова, А. Голуб, Г. Давлетова, К. Ємелін, Л. Ломова, Т. Махіна, І. Морозов, С. Новікова, І. Пєскова, В. Сбитнева, О. Соколова, Г. Старкова, Г. Угляниця, Л. Шигапова, Н. Юртаєва) авторів.

Так, Д. Алфімов звертається до проблеми виховання лідерських якостей особистості в сучасній загальноосвітній школі. Концептуальною ідеєю дослідження було визначено положення про те, що в суспільстві сталого розвитку виховання лідерських якостей особистості стає головним стратегічним ресурсом, джерелом сили та процвітання [7].

Автор зазначає, що лідерські якості особистості ефективно виховуються, якщо вона перебуває у взаємодії з іншими людьми як суб'єкт творчості. У такій ситуації творча особистість знаходить можливість свободи самовираження, усвідомлення необхідності співпраці та

співтворчості з іншими людьми для досягнення продуктивності власного буття. Саме такий емоційний стан дозволяє особистості сприймати інших людей як безумовну людську цінність. Співпраця та співтворчість, таким чином, виступають потужним механізмом відчуття духовного начала в спілкуванні із членами групи й розвитку емоційно-ціннісного ставлення до них [7, с. 8].

Зазначимо, що в лідера на стадії усвідомлення стратегії розв'язання завдань актуалізується потреба в діалозі, колективному спілкуванні. Тут формується вміння вислуховувати різні погляди, інтегрувати знання, пов'язувати подекуди несумісні думки. Саме в такому процесі розвивається вдумливий самоаналіз, критичне зіставлення напрацьованих ідей та рішень, самостійний їх вибір, корекція лідерської поведінки.

Лідерські якості потенційно властиві кожній особистості. Їх розвиток і виховання – завдання і загальноосвітньої школи, і сім'ї, і позашкільних закладів освіти тощо. Однак саме загальноосвітня школа, завдяки спеціально підготовленим педагогам, найбільш повно сприяє формуванню у школяра позитивних соціальних і пізнавальних потреб, стимулює самотворення особистості.

Ефективність впливу загальноосвітньої школи на сформованість лідерських якостей особистості школяра досягається реалізацією послідовно-цілісного підходу, який динамічно поєднує розвиток особистості з її потребами, спрямуваннями й прагненнями; узгоджує програми виховання лідерських якостей школяра з його індивідуально-психологічними особливостями; сприяє успішному виконанню організаторських завдань; відштовхується від наукового розуміння педагогічної технології, що передбачає взаємозв'язки між виявленням, організацією, розвитком лідерських якостей за принципами наступності й безперервності; передбачає постійний моніторинг реалізації цих принципів [7, с. 9].

Формування лідерських якостей старшокласників стало об'єктом

дослідження О. Косенчук [111]. «Лідерські якості старшокласників» автор визначає як сукупність властивостей осіб віком 15–17 років, що забезпечують вияв їхньої соціальної активності як суб'єктів реалізації особистих і загальногрупових соціально значущих цілей, участь у житті суспільства [111, с. 8]. Автором визначено соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників у діяльності міських органів учнівського самоврядування, а саме: змістово-технологічне забезпечення розвитку суб'єктності лідерів-старшокласників у соціально значущій діяльності; організація навчання старшокласників у школі лідера; налагодження міжсекторної та міжвідомчої взаємодії, координація діяльності дитячих об'єднань міста; підготовка соціальних педагогів загальноосвітніх навчальних закладів до роботи з лідерами учнівського самоврядування [111, с. 8].

Предметом дослідження Н. Мараховської виступили педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу [148]. Зазначимо, що лідерські якості майбутнього вчителя автор визначає як «інтегроване особистісне утворення, що сприяє якісному здійсненню педагогічної діяльності та включає мотиви, знання, лідерські вміння й стійку лідерську позицію» [148, с. 40]. Автор довела, що формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу буде ефективним за таких педагогічних умов: спрямування мотиваційно-ціннісної сфери майбутнього вчителя на лідерство в процесі навчання; здобуття майбутнім учителем сукупності інтегрованих знань про лідерство в педагогічній діяльності; забезпечення розвитку лідерських умінь майбутнього вчителя в процесі навчання; набуття майбутнім учителем практичного досвіду лідерства під час педагогічної практики, які реалізовуватимуться такими способами, як розробка індивідуального освітнього маршруту, організація навчально-дослідницького проекту, проведення професійно-педагогічного тренінгу [148, с. 5–6].

Задля виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор А. Семенов розробив відповідну педагогічну модель виховання лідерських якостей, структурними компонентами якої виступили: цільовий (визначення мети та виокремлення тих завдань, вирішення яких є необхідним для її досягнення); змістово-технологічний (виокремлення педагогічних умов, реалізація основних етапів процесу виховання в молодших школярів активності, відповідальності, самостійності, ініціативності та емоційної стійкості); оцінно-результативний (оцінювання результатів виховання лідерських якостей у молодших школярів за показниками когнітивного, мотиваційно-ціннісного та діяльнісного критеріїв), показників та рівнів вихованості лідерських якостей, результату [200, с. 128].

У своїй роботі Н. Семченко досліджувала педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності [202]. Автор визначає лідерські якості як різновид соціально-психологічних якостей особистості, оскільки вони дійсно відображають ставлення людини до людей і суспільства взагалі та виявляються в її суспільній поведінці та вчинках [202, с. 61]. Задля формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності було визначено такі педагогічні умови, як: урахування специфіки формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааудиторній діяльності; розвиток у майбутніх учителів стійкої мотивації до формування якостей лідера; стимулювання рефлексивного ставлення до процесу формування лідерських якостей; здійснення постійного моніторингу рівня сформованості у студентів лідерських якостей [202, с. 7].

Визначенню педагогічних умов, що сприяють формуванню лідерських якостей старшокласників, присвячено дослідження В. Ягоднікової [250]. Для ефективного формування лідерських якостей старшокласників автором виділено такі педагогічні умови: урахування особливостей і розвиток мотивації лідерства старшокласників;

забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей старшокласників; створення стимулювального і розвивального середовища з використанням інтерактивних форм роботи (КТС, тренінги, рольові ігри) та створення гуманних відносин суб'єктів виховання [250, с. 124].

Формуванню лідерських якостей особистості присвячено низку досліджень російських учених (О. Ашихмін, Т. Вежевич, М. Гасанова, А. Голуб, К. Ємелін, Л. Ломова, Т. Махіна, С. Новікова, О. Соколова, Н. Юртаєва, І. Морозов, Г. Давлетова, І. Пєскова, В. Сбитнєва, Г. Старкова, Г. Угляниця, Л. Шигапова).

Так розвиток професійних лідерських якостей у курсантів вишів МВС Росії засобами фізичної підготовки і спорту стало предметом дослідження О. Ашихміна. Фізична підготовка і спорт, на думку автора, можуть здійснити позитивний вплив на процес розвитку лідерських якостей у курсантів ВНЗ МВС Росії за умов: визначення характеру впливу різних фізичних вправ і видів спорту на виховання і розвиток лідерських якостей у курсантів ВНЗ МВС; наукового обґрунтування комплексної методики застосування фізичних вправ та видів спорту з метою розвитку лідерських якостей у співробітників органів внутрішніх справ; постійного вдосконалення психолого-педагогічних знань і методичних навичок командно-викладацького складу з ефективного використання засобів і методів фізкультурно-спортивної діяльності у вирішенні виховних завдань [19, с. 4].

Задля більш успішного розвитку лідерських якостей учнів Т. Вежевич виокремила сукупність педагогічних умов, а саме: використання сучасних діагностичних методик для моніторингу динаміки розвитку лідерських якостей у дітей, з метою виховання внутрішньо вільної особистості, яка шукає своє місце в суспільстві відповідно до своїх задатків, що формуються ціннісними орієнтаціями, цінностями, інтересами і схильностями; використання ефективних педагогічних технологій управління процесом розвитку особистості, заснованих на педагогіці

співробітництва, що сприяють створенню ділової активності, шанобливого ставлення, естетичної насиченості повсякденного життя, спільного переживання успіхів і невдач; відбір і постійне збагачення змісту різних видів творчої діяльності, зорієнтованих на високі соціальні цінності; створення тимчасового або постійного поля самоактуалізації в освітньому просторі для соціального розвитку особистості при її максимальній індивідуалізації [39, с. 9–10].

Обґрунтування психолого-педагогічних умов формування у студентів лідерських якостей в освіті з урахуванням гендерних ролей стало метою дослідження М. Гасанової. Автор наголошує, що формування лідерських якостей у студентів педагогічних вишів буде більш успішним, якщо: основою підготовки майбутнього лідера в освіті буде служити гендерний підхід; створити умови, що сприяють формуванню лідерських якостей керівника в освіті; виявити засоби, що сприяють формуванню лідерських якостей майбутнього керівника в освіті; забезпечити педагогічне керівництво формуванням лідерських якостей майбутнього керівника в освіті [58, с. 5].

Формуванню лідерських якостей у студентів в навчальному процесі вишу присвячено дослідження А. Голуба, в якому доведено ефективність варіативної моделі освітньої програми «Педагогічні умови ініціації лідерських якостей особистості студента», яка дозволяє оптимально використовувати соціально-виховні умови вишу задля формування лідерських якостей у студентів [62, с. 7].

К. Ємелін досліджував розвиток лідерських якостей молоді в студентських загонах засобами соціально-культурної діяльності. Результатом впровадження програми розвитку лідерських якостей молоді в студентському загоні засобами соціально-культурної діяльності, яка реалізується через комплекс особистісно-зорієнтованого, компетентнісного, діяльнісного і контекстного підходів стала сформованість особистих рис лідера (врівноваженість, амбітність,

товариськість, ентузіазм, завзятість, впевненість у собі, відкритість, реалізм, жага знань, справедливість і неупередженість, спокій, прагнення до досконалості, креативність) і особистих якостей (емоційна стійкість, психічна мобільність і творчість, здібності до навчання) [79, с. 16–17].

Л. Ломова присвятила своє дослідження формуванню професійно значущим лідерським якостям майбутніх учителів музики. Автор розглядає формування лідерських якостей як суттєвий чинник професійного становлення майбутнього вчителя музики. У дослідженні розроблена структура професійно значущих лідерських якостей вчителя музики, що включає в себе професійні, особистісні, творчі та соціально-психологічні якості. Обґрунтовано і визначено можливості особистісно зорієнтованої ситуації як засобу формування професійно значущих лідерських якостей майбутніх учителів музики, яка проявляє себе в єдності та взаємозв'язку ситуації успіху, концертної ситуації і рефлексивної ситуації [138, с. 10]. Доведено ефективність педагогічних умов формування професійно значущих лідерських якостей майбутніх учителів музики: емоційне насичення навчальної та виконавської діяльності (зміщення акценту з музичного твору на студента-виконавця, насичення навчально-виховних ситуацій позитивними емоціями); активізація особистісних потенціалів; особистісно-розвивальний, підтримуючий характер взаємодії в системі «педагог-студент» (особистісний, діалогічний, демократичний, розвивальний характер спілкування); опора на рефлексивну активність у навчальній та музично-виконавській діяльності. Означені умови реалізуються через ситуацію успіху, особистісну концертну ситуацію і рефлексивну ситуацію, а також психолого-педагогічний супровід концертної ситуації [138, с. 8].

Формуванню лідерських якостей майбутніх менеджерів у процесі підготовки присвячені дослідження Т. Махіної, С. Новікової, О. Соколової та Н. Юртаєвої.

Так, задля визначення особливостей використання соціально-

психологічного тренінгу з метою розвитку лідерських якостей студентів-майбутніх менеджерів, Т. Махіною було розроблено і описано відповідно до сучасних вимог модель особистості ефективного менеджера, який володіє лідерськими якостями і призначена для використання її в ході соціально-психологічного тренінгу, як єдиної системи взаємопов'язаних між собою заходів, спрямованих на формування і розвиток лідерських та професійно важливих якостей студентів. В результаті активного психологічного впливу, здійснюваного в ході тренінгу, актуалізується їхній внутрішній особистісний потенціал і відбувається глибинне налаштування на вдосконалення індивідуальних якостей для досягнення успіху в майбутній професійній діяльності [150, с. 8].

У роботі С. Новікової досліджено розвиток лідерських якостей майбутніх менеджерів у процесі професійної підготовки, впроваджено структурно-функціональну модель розвитку лідерських якостей майбутніх менеджерів у професійній підготовці у ВНЗ, суть якої полягає в цілеспрямованому управлінні цим процесом засобами діагностики лідерських якостей, контролю, корекції та оцінки формування лідерського досвіду і закріплення у тих, кого навчають, лідерських моделей поведінки у підготовці групових управлінських рішень [163, с. 10].

У роботі О. Соколової доведено, що процес професійної підготовки студентів-майбутніх менеджерів державного та муніципального управління буде сприяти формуванню лідерських якостей, якщо: у ході професійної підготовки у студентів-майбутніх менеджерів державного та муніципального управління формуються лідерські якості, які є інструментом вирішення управлінських завдань; буде враховано специфіку і особливості професійної діяльності менеджерів державного та муніципального управління а управлінська діяльність виступить провідним видом професійної діяльності, інструментом якої є лідерські якості [209, с. 6–7].

Зазначимо, що в дослідженні Н. Юртаєвої доведено наявність

позитивної динаміки розвитку лідерських якостей у студентів-менеджерів, які входять у систему професійно важливих управлінських характеристик, забезпечується, якщо в навчальному процесі моделюється структура майбутньої професійної діяльності менеджера; забезпечується професійна спрямованість навчання; посилюється позитивна мотивація до навчальної та майбутньої професійної діяльності; активізується пізнавальна діяльність за допомогою застосування психолого-акмеологічних технологій; стимулюється творча ініціатива, активність, самостійність студентів; оптимізується міжособистісна взаємодія студентів і викладачів у навчальному процесі [248, с. 5].

І. Морозовим була здійснена спроба розробити психологічний портрет студентського лідера, а вже потім на його основі побудувати психологічне забезпечення розвитку лідерських якостей особистості в процесі навчання у ВНЗ. До психологічного портрету лідера студентської групи автор відніс такі особистісні якості: загально-професійні, творчі, моральні, комунікативні. Вченим визначено психофізіологічні детермінанти, що характеризують виникнення і становлення лідерських якостей (сила, спрямованість, константність психіки), які утворюють психофізіологічну конституцію людини. Вважаємо позитивним розробку І. Морозовим діагностичних методик вивчення лідерських якостей студентів, що дозволяє визначити рівень їх розвитку та ефективність психологічного забезпечення (системи тренінгів) розвитку лідерських якостей студентів в освітньому процесі вишу [155, с. 8–9].

Дисертаційне дослідження Г. Давлетової присвячене розвитку лідерських якостей студентів педагогічного ВНЗ, які за словами автора, є специфічними у студентів педагогічного вишу, що обумовлено особливостями педагогічної професії. Це спонукало Г. Давлетову розробити і реалізувати спеціальну програму з розвитку лідерських якостей майбутніх педагогів в умовах державного вищого навчального закладу. Вченою доведено, що розроблена програма не тільки розвиває

лідерські якості, а й сприяє позитивним змінам особистісних характеристик, як-от: зміна системи ціннісних орієнтацій: посилення значущості цінності власної особистості, сім'ї, здоров'я, професійної праці, суспільно-корисних цінностей, гуманне ставлення до людей, оптимістичне ставлення до свого майбутнього, миролюбність, толерантність та ін.; комунікабельності – спілкування стає більш емоційним, доброзичливим, тактовним, відкритим; посилює прагнення до вдосконалення ділових і організаторських здібностей, підвищенню відповідальності за свої рішення, що відбивається у підвищенні рівня організаторських здібностей, розширення простору професійної взаємодії суб'єктів освітнього процесу [66, с. 23].

Формування позитивних лідерських якостей особистості молодшого школяра стало предметом дослідження І. Пескової. Автором доведено, що ефективність формування позитивних лідерських якостей у дітей молодшого шкільного віку залежить від єдності двох складових навчального процесу (класної і позаурочної діяльності), реалізації принципу гуманізму в розвивальному соціально-педагогічному просторі, що формує лідерські якості дітей [172, с. 8].

На думку В. Сбитневої, ефективність розвитку лідерських якостей підлітків у дитячому громадському об'єднанні зумовлюється реалізацією таких педагогічних умов: систематичне залучення підлітків у спеціально організовану діяльність, спрямовану на набуття лідерського досвіду; використання в діяльності дитячого громадського об'єднання технології соціального проектування з наданням кожному підлітку можливості реалізації різних позицій членів об'єднання (від виконавця до організатора); здійснення систематичного педагогічного моніторингу динаміки розвитку лідерських якостей підлітків [199, с. 4].

Визначити можливості дитячих громадських організацій у формуванні лідерських якостей старшокласників та педагогічні умови, що сприяють їх ефективній реалізації стало метою дослідження Г. Старкової.

У роботі автором визначено зміст лідерських якостей старшокласників як сукупність властивостей і рис особистості, що дозволяють старшому школяреві статусно виділитися в соціальній групі і виражатися в активному прояві своєї позиції, здатності швидко орієнтуватися в ситуаціях, адекватно реагувати на виклики і загрози часу, ставити соціально значимі цілі, згуртовувати і вести до них людей. Виявлено можливості дитячих громадських організацій у формуванні лідерських якостей старшокласників, які полягають в наявності в них мети, завдань, змісту, форм і методів діяльності, освоєння та реалізація яких старшокласниками сприяють становленню та закріпленню цих якостей в структурі їхньої особистості. Обґрунтовано комплекс педагогічних умов, що сприяють ефективній реалізації можливостей дитячих громадських організацій у формуванні лідерських якостей [210, с. 8–9].

У роботі Г. Угляниці виявлено взаємозв'язок формування лідерських якостей та соціально-професійного самовизначення учнівської молоді, концептуальні підходи до дослідження проблеми лідерських якостей майбутніх педагогів; обґрунтовано необхідність і розкрито можливості використання системно-діяльнісного, особистісного та творчого підходів до формування лідерських якостей майбутнього педагога в процесі його соціально-професійного самовизначення для самореалізації у майбутній професійній діяльності. Заслуговує на увагу розроблена в процесуально-описовому і процесуально-дієвому аспектах технологія формування лідерських якостей студентів педагогічного коледжу в процесі їх соціально-професійного самовизначення. Визначені і науково обґрунтовані організаційні напрями і форми педагогічного супроводу формування лідерських якостей майбутніх педагогів, що здійснюється поетапно (діагностика, прогнозування, цілепокладання, планування, проектування, практична реалізація і коректування дій, аналіз і оцінка результатів). Розроблено методичне забезпечення організації групової та колективної взаємодії студентів педагогічного коледжу, їх творчої співпраці з

викладачами по формуванню лідерських якостей майбутніх педагогів [227, с. 12].

Органи студентського самоврядування, на думку Л. Шигапової, будуть мати визначальний вплив на формування лідерських якостей студентів вишу, якщо: склад, структура і зміст діяльності органів студентського самоврядування будуть відповідати імперативам суспільства і вітчизняного ринку праці, що зорієнтовані на компетентного, соціально-активного фахівця, який володіє лідерськими якостями; інноваційні технології у діяльності органів студентського самоврядування будуть зорієнтовані на використання соціально-педагогічних проектів, адекватних розвитку пріоритетних лідерських якостей; педагогічний моніторинг особистісних змін у студентів, залучених у діяльність органів студентського самоврядування, буде носити безперервний характер [244, с. 7–8].

Проведений огляд наукових досліджень з проблеми формування лідерських якостей дозволяє констатувати, що за межами психолого-педагогічних досліджень залишилась, на жаль, підготовка педагогів до формування лідерських якостей в учнів основної школи.

Серед багатьох спеціальностей, за якими сьогодні здійснюється професійна підготовка майбутніх учителів у вищому навчальному закладі найбільшого, на наш погляд, прояву лідерських якостей убачається професія учителя фізичної культури. За природою і змістом своєї професійної діяльності учитель фізичної культури виступає лідером, що стимулює учнів до перемоги. Без його авторитету, здатностей бути лідером серед учнів ефективність фізичного виховання зводиться нанівець і фактично перетворюється на урок рухової активності.

Зрозумілі для кожного спортсмена спортивні лідерські якості, на жаль, сьогодні відсутні як у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності, так і в технологіях організації навчально-виховного процесу вищої школи. Отже, підготовка

майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи сьогодні постає як педагогічна проблема, що потребує пошуку шляхів і засобів свого розв'язання.

1.2. Сутність феномена «спортивні лідерські якості» в сучасних дослідженнях

Логіка дослідження сутності феномена «спортивні лідерські якості» вимагає розглянути, насамперед, такі поняття, як «лідерство», «лідер», «лідерські якості».

Лідерство як феномен є складною педагогічною проблемою, що вимагає серйозної уваги і вивчення.

Словникові джерела [108; 171; 180] трактують лідерство, як один з механізмів інтеграції групової діяльності, коли індивід або частина соціальної групи виконує роль лідера, тобто об'єднує, спрямовує дії всієї групи, яка чекає, приймає і підтримує його дії. Лідерство відображає специфічну форму стосунків в групі або організації. Тип лідерства завжди пов'язаний із соціальною природою суспільства, специфічним характером і структурою групи.

У роботах Н. Жеребової, лідерство розглядається не лише як один з елементів організації і управління громадськими процесами, але і в контексті діяльності в колективі, і в контексті дієвої ролі лідера, яку лідерові не призначають, а яку він «обирає» сам завдяки його особистісних якостей і здібностей [84, с. 54–63]. Авторка стверджує, що лідером може бути тільки така людина, яка здатна ефективно взаємодіяти з іншими членами групи, організовувати їх навколо себе, сприяти результативному досягненню групових цілей. Натомість, щоб особистість була здатною вести за собою групу, організовувати її діяльність та керувати нею, вона повинна виявляти більш високий, ніж інші члени групи, рівень участі та впливу [84, с. 57–58].

Окремі вчені (Є. Дубовська та ін.) розглядають лідерство через поняття «взаємовплив». На їхню думку лідерство – це «взаємовплив між лідером і членами групи, які залежать один від одного в процесі досягнення загальних цілей у групових ситуаціях. Лідерство визначається такими змінними, як характеристика лідера, характеристика послідовників, характеристика групової ситуації» [76, с. 63].

У роботах І. Волкова лідерство трактується через поняття «організація» і «управління». За І. Волковим, лідерство – це «процес внутрішньої соціально-психологічної організації і управління спілкуванням і діяльністю членів малої групи і колективу, яке здійснюється лідером як суб'єктом групових норм, що спонтанно формуються в міжособистісних стосунках і очікуваннях» [47, с. 26]. Відповідно до цього, прояви лідерства слід розглядати з урахуванням індивідуальних особливостей лідера, групових норм і цінностей, характеру групової діяльності і значущості ситуації.

Поняття «лідерство», за словами Б. Паригіна, це один із процесів організації та управління малої соціальної групи, який сприяє досягненню групових цілей в оптимальний термін і з оптимальним ефектом. На його думку, лідерство за своєю природою є результатом як об'єктивних (інтереси, мета, потреби і завдання групи в конкретній ситуації), так і суб'єктивних (індивідуально-особистісних характеристик людини) чинників [170, с. 12].

Нам імпонує схема аналізу феномена лідерства Р. Кричевського, а саме: структурні характеристики, механізми реалізації, динаміка його протікання. За його словами, лідерська роль може і не нести в собі організаційного початку. В цьому випадку базу лідерського впливу складають емоційні, моральні або суто професійні характеристики особистості лідера [119; 120]. За Р. Кричевським, «лідерство» це «процес міжособистісного впливу, що зумовлений реалізацією цінностей,

притаманних членам групи, і спрямований на досягнення поставлених перед групою цілей» [119, с. 69].

Аналіз наукового фонду засвідчив наявність різних поглядів щодо визначення сутності феномена «лідерство»:

- як процес реалізації впливу лідера групи на її членів у ході досягнення групових цілей (І. Морозов) [155, с. 12];

- як процес реалізації одним або кількома членами групи свого авторитету в ділових та емоційно-особистісних відносинах з іншими (Є. Кузьмін), система цих відносин виглядає як вмотивована взаємодія членів групи і залежить від прояву їх особистісної ініціативи [124];

- процес, що залежить від рівня розвитку відносин у групі і в руслі якого один член групи здійснює вплив на інших оптимальним вирішенням групового завдання в діяльності (Ю. Луньова, С. Саричева) [141; 198];

- як соціально-психологічний механізм, соціально-психологічне явище, відносини домінування та підпорядкування, провідне становище особистості в групі, стиль та процес взаємодії у групі; різновид соціально-ціннісної активності, спрямованої на реалізацію особистісних і загальногрупових цілей та зумовленої особистісними якостями лідерів як суб'єктів, об'єктивними ситуаціями й вимогами групи, а також обставинами життєдіяльності групи в конкретному соціальному середовищі (О. Косенчук) [111, с. 25];

- процес організації та управління колективом (Н. Мараховська) [148, с. 15];

- соціально-психологічне явище, суть якого зводиться до здійснення провідного впливу одних членів групи на інших в оптимальному вирішенні групової задачі, одна із форм громадської активності в групі, лідер завжди посідає активну життєву позицію, є авторитетом для членів групи (Л. Уманський) [231, с. 87].

Як засвідчив теоретичний аналіз досліджень, вчені здебільшого акцентують увагу на різних гранях лідерства, що призводить до розмаїття

визначень і здебільшого розглядається як здатність до домінування і підпорядкування собі інших, як верховенство в стимулюванні, плануванні і організації активності групи, що призводять до реалізації поставленої мети.

Не можна не погодитися з О. Косенчук, що соціальна активність сприймається як енергійна, посилена діяльність, діяльнісний стан. Вона виступає суттєвою характеристикою способу життєдіяльності суб'єкта (особистості, групи, спільноти), а також відтворює міру (рівень) спрямованості його здібностей, знань, умінь, концентрації вольових, творчих зусиль на реалізацію життєвих потреб, інтересів, мети, ідеалів завдяки опануванню, збереженню чи перетворенню наявних чи створенню нових умов, життєво необхідних зв'язків з природним і соціальним середовищем, формуванню особистісних соціальних якостей [111, с. 25–26].

Можна стверджувати, що лідерство є збігом трьох обставин: поява конкретної соціальної або професійної ситуації, що вимагає нестандартної, лідерської дії; наявність індивідів з адекватним лідерським потенціалом. Лідерство виникає за явної чи прихованої згоди решти членів групи відповідно до їхнього настрою, змін у міжособистісних стосунках, воно може бути визначено як чинник внутрішньої групової єдності, утворення рольової групової структури [166, с. 134], а також – як чинник детермінації поведінки групи в міжгруповій взаємодії [141, с. 8]. У науковій літературі лідерство вивчається в контексті груп і визначається як мета, процес, результат, продукт, функція, форма, засіб, система, чинник, тип відносин, здатність впливати на індивідів та групу.

Отже, можна дійти висновку, що науковці виділяють в цілому схожі характеристики, риси, які властиві всім лідерам. Підводячи проміжний підсумок розгляду проблеми лідерства, розглянемо основні характеристики лідера.

Термін лідер – походить від англійського слова «leader» – «той, хто веде». Лідером називають члена групи, за яким визнається право ухвалення відповідальних рішень у значущих для групи ситуаціях. Лідер – це «... авторитетна особа, що реально відіграє центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємин в групі» [174, с. 190]; «член групи, якого висуває група в результаті взаємодії її членів та організовує навколо себе групу у відповідності до його норм і ціннісних орієнтацій груповим і сприяє організації цієї групи при досягненні групових цілей, який веде групу, організовує, планує і керує діяльністю групи, виявляючи при цьому більш високий, ніж всі інші члени групи, рівень активності» (Н. Жеребова [84, с. 56]); «член групи, який володіє найбільшим ціннісним потенціалом, що забезпечує йому провідний вплив у групі (колективі)» (Р. Кричевський [119, с. 69]); особистість, яка має цінний для групи потенціал, ініціює взаємодію членів групи, впливає на згуртування колективу (Н. Мараховська [148, с. 17]); «людина, яка здатна вести за собою, спонукати інтерес до справи, активно впливати на оточення» (М. Рожков [187, с. 47]).

Зазначимо, що М. Рожков поділяє лідерів на «творців» і «руйнівників». Їх відмінності у спрямованості: лідер-творець діє на користь справи, організації і успіху її членів, а лідер-руйнівник діє у власних інтересах, для цього лідера на першому плані не загальна справа, не люди, а бажання показати себе.

Інший погляд у визначенні поняття «лідер» у психологів. Так, за словами О. Єршова, «у соціально-психологічному сенсі «лідер – це такий член групи, котрий володіє необхідними організаторськими здібностями, посідає центральне місце у структурі міжособистісних відносин членів групи і сприяє своїм прикладом, організацією та управлінням групою досягненню цілей групи найліпшим чином» [81, с. 12.]; «особистість, за якою інші члени групи визнають право брати на себе найвідповідальніші рішення, що стосуються їх інтересів, і визначають напрям та характер

діяльності всієї групи» [108, с. 158], в основі такого процесу лежить здатність лідерів притягувати до себе людей, несвідомо викликати почуття захоплення і любові; «член групи, здатний у значущих ситуаціях здійснювати вплив на решту учасників, найбільш авторитетна особистість, яка відіграє центральну роль в організації діяльності та регулюванні стосунків у групі, володіє сукупністю якостей, що необхідні для успішної керівної діяльності» (В. Давидов, О. Запорожець [108, с. 176]).

З позиції теорії та методики виховання Д. Алфімов визначає ефективного лідера як «особистість, що, як авторитетний член групи, має значний вплив на думку та поведінку членів групи та планує, організовує, контролює діяльність підлеглих з метою розв'язання завдань, поставлених перед групою, передаючи їм своє бачення майбутнього й допомагаючи їм адаптуватися до нового» [7, с. 167–168].

Аналогічної думки дотримується і О. Косенчук, яка характеризує лідера як суспільно активну особистість, яка має відповідні лідерські якості та ціннісні орієнтації, що дають змогу позитивно впливати на іншого суб'єкта чи групу, мобілізуючи їх на досягнення суспільно значущих цілей задля зміни певних соціальних ситуацій [111, с. 21].

Зауважимо, що О. Уманський, на підставі проведених досліджень, виокремив 5 основних ознак, за якими можна схарактеризувати поняття «лідер»:

- приналежність до групи: лідер – є членом групи, він «усередині», а не «над» групою;
- це положення в групі: лідер має в групі авторитет, у нього високий статус;
- збігання ціннісних орієнтацій: норми і ціннісні орієнтації групи збігаються, лідер якнайповніше відбиває і виражає інтереси групи;
- впливовість лідера на групу: вплив на поведінку і на свідомість інших членів групи з боку лідера, організація і управління групою при досягненні групових цілей;

- джерело висунення лідера в групі [230, с. 48].

За Б. Паригінім:

- лідер не висувається групою, а спонтанно обіймає лідерську позицію з відкритої чи прихованої згоди групи;
- при висуненні лідера з його особистістю ідентифікуються специфічний, офіційно незафіксований набір групових норм і цінностей;
- висунення лідера завжди пов'язане із значущою для життєдіяльності групи ситуацією [170, с. 12].

Отже, лідер розглядається як центр групи, як суб'єкт управління міжособистісними зв'язками в групі і її керівник. Лідер не може бути на самоті, він завжди є елементом групової структури, тому ефективність лідерства розуміють як здатність робити позитивний вплив на групу у напрямі оптимізації вирішення загальногрупової задачі [199, с. 22].

У дослідженнях ряду учених, передусім зарубіжних (Р. Бейлз, Е. Богардус, Т. Ньюк, Л. Картер, Ф. Слейтер, Р. Стогділл, Д. Хоманс та ін.), проведених ще в першій половині і середині ХХ століття, було переконливо доведено на основі лабораторних і природних експериментів, що висунення особистості в лідерську позицію зумовлене не лише зовнішніми, пов'язаними із ситуацією, але і внутрішніми, особистісними чинниками [33, с. 68].

Так, у дослідженнях Р. Бейлза і Ф. Слейтера сам цей «вклад члена групи у вирішення групової задачі» був підданий диференційованому розгляду. Дослідники виходили із різноманітності типів групової активності. У результаті було виділено дві великі сфери її застосування: «сфера інструментальної активності групи» і сфера «емоційної активності групи». Відповідно до означених сфер виокремлено дві основні лідерські ролі: «інструментальний» чи «діловий лідер» і «експресивний» чи «емоційний лідер». Такий підхід склав основу «теорії лідерських ролей» (Р. Бейлз, Т. Ньюк, А. Харе та ін.) [33, с. 69]. Автори цієї теорії стверджують, що лідерство – це прийняття особливої ролі. Такого висновку

Р. Бейлз і його послідовники дійшли, спостерігаючи, як одні і ті самі люди в різних групах можуть займати різне положення, відіграючи в них різні ролі. На їхню думку, лідерство є не стільки функцією особистості чи групи, скільки результатом складного і різнопланового впливу різних чинників у процесі входження в різні ситуації. Зазначимо, що в науці виокремлено дві, що значно відрізняються одна від одної, лідерські ролі. Одна – роль професіонала, призначена для вирішення проблем і яка виявляється в пропозиціях, думках, що висловлюються лідером щодо певної роботи, яка виконується. Інша – роль «соціально-емоційного фахівця», яка пов'язана із вирішенням проблем взаємовідносин у колективі. Для того, щоб діяльність групи була ефективною, в ній мають бути представлені обидві форми лідерства [175].

Таким чином, кожен член групи відповідно до своїх ділових і особистісних якостей посідає певне місце в груповій ієрархії. Його статус визначається закріпленими за ним правами і обов'язками, мірою його заслуг, що фіксуються його престижем. Група, відповідно цього погляду, є своєрідною ієрархією, її вершину обіймає лідер, виділяючись за своїм статусом і престижем серед інших членів групи. Він набуває права брати на себе найбільш відповідальні рішення, що стосуються інтересів усіх членів групи [33, с. 69].

Отже, серед наявного розмаїття визначень понять «лідерство» і «лідер» нам імпонують погляди С. Багрецова [21], якими будемо послуговуватися в започаткованому дослідженні. Лідерство – це міра провідного впливу особистості члена групи на групу в цілому у напрямі оптимізації вирішення загальногрупової задачі; лідер – це член групи, за яким усі інші члени визнають право приймати найбільш відповідальні рішення, що стосуються інтересів усієї групи і визначають спрямованість її діяльності.

Водночас подаємо наше розуміння означених термінів так: «лідерство» – це провідний вплив особистості на членів команди щодо

оптимізації вирішення групового завдання в командно-ігрових видах спортивної діяльності; «лідер» – це член групи, який прагне бути корисним і задовольняє командний (груповий) інтерес, користується активною підтримкою членів групи, визнається ними як особистість, яка, використовуючи різні мотиваційні чинники, здатна повести за собою команду до успішної реалізації поставленої мети.

Передумовою визнання людини лідером є притаманні їй специфічні лідерські якості чи особливості особистості. Відтак, схарактеризуємо лідерські якості особистості.

Зарубіжний дослідник С. Кові [107] називає головними лідерськими якостями ефективного спілкування лідера з іншими людьми, заохочення їх на досягнення мети, розкриття лідера в кожній людині. Прості принципи, які вивів Стивен Кові принесли користь трьом поколінням його учнів, серед яких багато ділових успішних лідерів. Опишемо їх:

- Щиро намагайтеся дивитися на речі з погляду вашого співрозмовника.

- Будьте щирі у вашій оцінці й щедри на похвалу.

- Використовуйте велику силу ентузіазму.

- Поважайте гідність інших людей.

- Не будьте надто критичними.

- Створюйте людям гарну репутацію, яку вони будуть намагатися виправдати.

- Не втрачайте почуття гумору й підтримуйте у своєму житті рівновагу.

На думку С. Кові, слідування цим принципам допоможе знайти і виховати в собі лідера [107].

За В. Лучанською [142, с. 94], людина, яка має високі лідерські якості й здібності, здатна зробити процес міжособистісної взаємодії більш цілеспрямованим, більш ефективним і, що не менш важливо, викликати в учасників відчуття осмислення того, що відбувається. До того ж ця

взаємодія може бути організована практично в кожній предметній діяльності. Оскільки високі лідерські якості є особливою обдарованістю, то до них доцільно застосовувати такі загальні положення:

- домінуюча роль внутрішньої мотивації;
- дослідницька творча активність, що виражається в окресленні й вирішенні проблем;
- можливість досягнення оригінальних рішень;
- можливість прогнозування й передбачення;
- здатність створювати ідеальні еталони, які забезпечують високі естетичні, моральні, інтелектуальні оцінки.

Дослідниця зазначає, що всі ці загальні положення відбиваються в лідерських якостях, оскільки вони належать до сфери суб'єкт-суб'єктних відносин. Внутрішня мотивація спрямована, насамперед, на іншу людину, тобто на виявлення й використання нею особливостей власної індивідуальності [142, с. 100].

На думку І. Беґа, є два основних компонента в структурі якостей особистості: моральна спрямованість і воляова регуляція. Учений підкреслює, що моральна спрямованість як структурний компонент характеризує почуття, потреби, прагнення, наміри особистості. Людина є носієм і виразником прийнятої нею моралі й суспільних цінностей, цим і визначаються ціннісні орієнтації. Моральні орієнтації регулюються суспільними нормами – правилами честі, моральним кодексом. Спрямованість набуває моральності, якщо людина не лише розуміє обов'язковість дотримання моральних норм, але й глибоко усвідомлює необхідність їх виконання для себе особисто [31].

М. Ярмаченко виділяє якості, що «наявні не в кожній людині». До них учений відносить лідерські якості. Автор зазначає, що якість – філософська категорія, яка є формою відображення та ступенем пізнання об'єктивності речей у сфері буття, вона виражає притаманну речам специфічну визначеність, що тотожна з їхнім буттям і відрізняє їх від

інших речей у певній системі зв'язків [251, с. 513]. У кожному предметі якість виділяє певну рису, яка свідчить про його неповторність.

Зазначимо, що якості – внутрішня визначеність предмета, яка становить специфіку, що відрізняє його від усіх інших; якості особистості – сукупність істотних ознак, властивостей, особливостей індивіда [164]; це стійкі характеристики особливостей поведінки людини, що мають значення для її соціального оточення [164]. Г. Коджаспірова визначає «якості особистості» як сукупність усіх соціально та біологічно зумовлених компонентів особистості, які визначають її стійку поведінку в соціальному та природному середовищі [108, с. 56].

Лідерські якості особистості по-різному визначають учені, а саме:

- як «сукупність певних властивостей, рис, що дозволяє члену дитячого суспільного об'єднання статусно виділитися в конкретній справі й приймати відповідальні рішення у значущих для групи ситуаціях» (В. Сбитнєва [199, с. 8]);

- як якості, необхідні особистості для успішної організаторської діяльності й створення позитивної атмосфери в колективі, що сприяє досягненню загальних цілей (А. Зоріна [94, с. 7]);

- як якості особистості, які забезпечують ефективне лідерство, а саме: індивідуально-особистісні й соціально-психологічні особливості особистості, що впливають на групу й призводять до досягнення мети (В. Ягоднікова [250, с. 7]);

- як різновид соціально-психологічних властивостей, які відображають ставлення до інших і суспільства загалом й виявляються в суспільній поведінці та вчинках людини (Н. Семченко [202, с. 8]);

- як сукупність характеристик особистості, що допомагають їй посідати позицію лідера в групі і виявляються, насамперед, у організаторських здібностях, умінні здійснювати значний вплив на поведінку і настрої людей, бути прикладом для наслідування (Ю. Кращенко [115, с. 8]);

- як сукупність властивостей осіб віком 15–17 років, що забезпечують вияв їхньої соціальної активності як суб'єктів реалізації особистих і загальногрупових соціально значущих цілей, участі в житті суспільства (О. Косенчук [111, с. 40]);

- як узагальнені властивості лідера створювати нове бачення рішення проблеми, успішно впливати на послідовників у напрямку досягнення групою або організацією цілей (Д. Алфімов [7, с. 168]).

Отже, на підставі теоретичного аналізу, у дослідженні визначаємо «лідерські якості особистості» як такі, що проявляються особистістю в діяльності і характеризуються наявністю організаторських здібностей, ініціативністю, відповідальністю, вміннями адекватно оцінювати ситуацію і здатністю приймати відповідні рішення.

Серед спортивних психологів (П. Рудик, О. Щербаков та ін.) якості прийнято розподіляти за ступенем значущості для того чи того виду спорту. Найчастіше їх поділяють на загальні й основні. Загальні – мають відношення до усіх видів спортивної діяльності, основні – визначають результативність у конкретному виді спорту. До загальних якостей віднесено цілеспрямованість, дисциплінованість і впевненість. До основних належать наполегливість, завзятість, витримка і самовладання, сміливість і рішучість, ініціативність і самостійність [192; 246].

Спортивна діяльність розглядається вченими, як модель прояву і розвитку лідерських якостей у різних життєвих ситуаціях. При цьому одним із загальних тверджень, характерних для більшості дослідників, є положення про те, що лідерство в спортивній діяльності виступає засобом і способом групової організації. Учені (Т. Джамгаров, В. Румянцева) стверджують, що оптимальний розвиток лідерських процесів, певна диференціація лідерських ролей у спортивній діяльності можуть підвищувати або знижувати надійність функціонування системи спортивних досягнень. Високий рівень організованості спортивної команди

як системи призведе до більш надійного функціонування її і до зниження ймовірності відмови [71].

За Т. Джамгаровим і В. Румянцевою роль лідера є найбільш значущою роллю в командно-ігрових видах спорту. Лідер команди – це високостатусний, авторитетний член команди, який веде до досягнення мети, активно взаємодіє з усіма її членами тобто «... особистість, яка акумулює в собі соціально-психологічний досвід групи, її інтереси, потреби, виступає ініціатором у їх реалізації» [71, с. 21].

У дослідженні Р. Кричевського та М. Рижак прописано вимоги до ролі лідера в баскетбольних командах. Автори називають їх «нормами лідерства», які представлено якостями, що відображають певні реалії ігрової поведінки. У сфері «ділового лідерства» до них віднесено такі: «грає на команду», «ініціативний», «здатний у важку хвилину взяти гру на себе», «тактично сильний», «холоднокровний». Учені описують і риси, що властиві «емоційному лідеру» спортивного колективу: «довіряє товаришам по команді», «товариський», «надійний як товариш», здатний своїми діями в грі запалити команду», «чуйний» [120].

На думку авторів, ці характеристики, не є специфічними для спорту, вони універсальні, і створюють організаційно-управлінську складову ціннісного внеску члена групи (команди) у спільну справу і сприяють, тим самим, набуттю ним лідерського статусу. У першому випадку (власне ігрова діяльність) вони працюють на організацію ігрових дій членів групи (команди), управління ними в складних ситуаціях спортивного протиборства. Другий рівень – «міжособистісне спілкування» і відповідне йому «емоційне лідерство» сприяють єднанню групи (команди), формують у ній необхідний для успіху в грі емоційний настрій [120, с. 158].

За Ю. Ханіним, лідерство та лідерські процеси, їх розвиток і сформованість у спортивній команді можуть, з одного боку, виступати індикаторами організованості системи, і тим самим характеризувати її надійність; з іншого – лідерство може виконувати функцію каталізатора

при розкритті резервних можливостей спортсмена та спортивної групи в цілому [236].

Відсутність лідера в спортивній команді за вченими (М. Фролова, Ю. Коломієць, В. Румянцева та ін.), призводить її до поразки у грі з суперником, рівним за рівнем спортивного майстерства. У теорії і практиці спортивної діяльності наявні два погляди щодо розуміння сутності лідерів і лідерства. Перший – полягає в тому, що лідером може бути будь-який спортсмен або команда, що займає провідне, лідируюче місце в турнірній таблиці, гонці, забігу, змаганні і т.ін. (Ю. Тімофєєв, В. Келлер, Ю. Ханін), оскільки вони є найбільш вираженими чинниками лідерства і лідера в теорії малих груп та спортивних колективів. Отже, «позиція першого» і є позицією лідера. Натомість, як зазначає Б. Паригін, у психологічному відношенні ознака «першого» не вичерпує проблеми лідера та лідерства у спортивній діяльності.

Учені (І. Волков, Т. Джамгаров, В. Румянцева та ін.) розглядають лідерство в спортивних командах і колективах як соціально необхідний, природний процес самоврядування та координації взаємодій і взаємовідносин між спортсменами у зв'язку з метою і завданнями діяльності [47; 71].

Лідерський вплив виявляється в підпорядкуванні, діянні за вказівками, порадами, проханнями лідера і, навпаки, відмова виявляється в непокорі, незгоді з лідером, ухиленні від виконання його розпоряджень (Т. Джамгаров, В. Румянцева). Вплив лідерства і лідера в спортивній діяльності може бути безпосереднім (навіть фізичним), зовні досить вираженим, або може носити і сховану форму, бути опосередкованим через певні не досить помітні ознаки. Відсутність лідера в команді детермінує її поразку в грі з більш слабким суперником, а його наявність, завдяки здатності повести за собою колектив, призводить до перемоги у практичній ситуації, що вже програна.

Феномен лідерства в командах важко виміряти і не завжди яскраво виражений і зрозумілий, оскільки діяльність спортивних лідерів багатопланова, багатогранна, існує величезна безліч його індивідуальних проявів. Як результат, аналіз умов і реальних можливостей, створення соціальних механізмів формування лідерів спортивних команд є надзвичайно важливими. Виховання особистісних якостей спортивних лідерів допомагає юнакам і дівчатам надалі більш успішно влитися в доросле життя, створює передумови для лідерства як у спорті, так і в громадському житті.

Зауважимо, що спорт – це специфічний вид свідомої соціальної діяльності людей, певний спосіб життя, що полягає в організованому зіставленні їх сил, можливостей і фізичних здібностей у боротьбі за перемогу, високий спортивний результат, що детермінують значні фізичні та розумові зусилля, розвиток важливих фізичних і морально-вольових якостей [112, с. 2]. Особливостями сучасного спорту є яскраво виражена змагальність, прагнення до перемоги і високих спортивних досягнень, що вимагає підвищеної мобілізації фізичних, психічних і моральних якостей особистості, які постійно вдосконалюються в процесі спортивного тренування і участі в спортивних змаганнях. У спортивній діяльності відбувається закріплення, вдосконалення та формування нових особистісних якостей і характеристик, умінь і компетенцій, розвиток сили та інтелекту, фантазії та уяви, моральності і мислення. Природа спортивних відносин є змістовим наповненням багатьох соціальних інститутів і процесів [112; 116]. Пояснюється це тим, що спортивне лідерство можна розглядати як механізм цілеспрямованого впливу певної особистості на координацію взаємодії і взаємовідносин між членами команди, спрямований на досягнення високих результатів. Особливо виразно проявляється постійна залежність між діями спортивних лідерів і ефективністю командної діяльності. У життєдіяльності будь-якого спортивного колективу досить багато таких моментів, коли необхідно

показувати особистий приклад, йти вперед, переконувати членів спортивної команди тощо [112; 116].

Лідерами спортивних команд, здебільшого, є найбільш авторитетні і сильні гравці, найдосвідченіші спортсмени. Слабкі гравці (фізично, морально, інтелектуально) спортивними лідерами ніколи не можуть стати. Соціологічні дослідження, проведені М. Рисякевичем [185], аналіз наукової літератури і діяльності лідерів спортивних команд показав, що для спортивних лідерів характерні певні особистісні характеристики і ціннісні орієнтації – професіоналізм і більш високий авторитет, інтелект і патріотизм, організаторські здібності і вольові якості, ініціативність і впевненість у собі. За їх наявності спортсмени стають лідерами в ході спортивних змагань у результаті взаємодії членів спортивної команди при організації їхніх командних дій для вирішення конкретних завдань – проведення інтенсивного тренування або перемоги в спортивному змаганні чи конкретній грі. У спортивних лідерів, переважно, присутні величезна відповідальність, схильність до ризику, навіть, авантюризм у безнадійній ситуації, водночас здебільшого, відсутній яскраво виражений страх [112, с. 16].

Спортивні лідери володіють ефективним мотиваційним механізмом, спрямованим на досягнення поставлених спортивних цілей. Відтак, лідер висувається в конкретній ситуації, приймає на себе певні обов'язки і функції і певним чином мотивує колег по команді робити ті чи ті дії. Члени спортивної команди приймають лідерство, визнають переваги і повноваження лідера, необхідність, правильність і результативність його дій. Члени команди намагаються дотримуватися з лідером таких взаємовідносин, які припускають, що він постійно виступає попереду, є прикладом, а вони підтримують його. За визначенням М. Рисякевича, спортивний лідер – «це соціальний суб'єкт, який завдяки своїм яскраво вираженими особистісним якостям і ціннісними орієнтаціями, авторитету і прагненню бути корисним з погляду командного інтересу, ставленню до

членів спортивної команди і тренувальної діяльності, надає постійний і ефективний вплив на діяльність спортивного колективу, користується активною підтримкою його членів, визнається ними як ведучий і засобами різних мотиваційних чинників здатний повести за собою команду в найбільш складних спортивних і життєвих ситуаціях [185, с. 2].

Відтак, структуру лідерства можна розглядати в певному сенсі як структуру інтрагрупових взаємовідносин у команді, тобто як рангову залежність між її членами (Т. Джамгаров [71], В. Румянцева [71] та ін.).

Вчені (Р. Кричевський, Є. Дубовська) диференціюють лідерські ролі за різними ознаками. Так, Р. Кричевський виділяє два типи групової діяльності: інструментальну і експресивну. Відповідно – два типи лідерства. Обидва види діяльності пов'язані з організованістю групи: інструментальна – опосередковано, як результат організованості, а експресивна – безпосередньо, бо вона спрямована для «... підтримки внутрішньої рівноваги і стійкості в групі, збереження її як ціле» [119, с. 112]. Автор пропонує розрізняти лідерські ролі в спорті за їхнім внеском у той чи той змістовий елемент групової діяльності. Вчений виділяє активність, ініціативну поведінку, що зумовлена метою і завданнями самої спортивної діяльності [119]. Така орієнтація характерна для інструментальних (ділових) лідерів. Якщо активність, ініціатива і творчість спрямовані на формування сприятливих міжособистісних стосунків, психологічного клімату, то, на думку В. Зацепіна, це характеризує експресивного лідера [119, с. 56].

Якщо орієнтуватися на термінологію І. Волкова, можна стверджувати, що інструментальний лідер спрямований на суперструктуру спортивної команди, а експресивний – на субструктуру і суттєво впливає на виникнення в команді різних субефектів (наприклад, взаємна симпатія чи антипатія та ін.) [47].

Інші вчені (Т. Джамгаров і В. Румянцева) наголошують на тому, що, інструментальних лідерів слід розглядати як найближчих помічників

офіційних керівників, тренерів команд. Вони виступають, здебільшого, ініціаторами в пошуках більш сучасних засобів і способів удосконалення майстерності спортсменів, обговорюють з наставником ідеї, що виникають [71].

Експресивні лідери надають допомогу наставнику у вирішенні виховних завдань. Інструментальне й експресивне лідерство є реальними чинниками в управлінні будь-якою спортивною командою (В. Румянцева [71]).

Практика фізкультурно-спортивної діяльності висуває низку питань щодо суб'єкта лідерських процесів. І насамперед, які саме особистісні якості та властивості є найбільш характерними для лідера. У соціально-психологічній літературі в цьому плані виділяють такі: ініціативність і вміння тверезо оцінювати ситуацію, спортивне честолюбство, здатність приймати адекватні рішення, організаторські здібності та інші якості (Т. Джамгаров [71], В. Румянцева [71], Р. Кричевський [119] та ін.).

У роботі «Лідерство в спорті» [71] Т. Джамгаров і В. Румянцева на основі проведених досліджень порівнюють еталон особистості інструментального та експресивного лідерів. Аналізуючи і порівнюючи свої уявлення щодо інструментальних і емоційних лідерів, вони відзначають, що вимоги до їхнього інтелекту є майже рівними. Такі якості, як образливість, упертість, владність і самолюбство також у рівній мірі небажані як для одного, так і для іншого лідерів. Відмінності виявляються в організаторських здібностях. Хоча, на думку вчених, вони повинні носити більш виражений характер в інструментального лідера (вміння організувати роботу, володіти працьовитістю, вимогливістю і т.ін.). В ідеалі експресивного лідера підкреслюється значущість особистісних якостей, що розкривають ставлення до інших людей (товариськість, привабливість, доброта та ін.).

Результати порівняльного аналізу лідерських якостей щодо досягнення цілей спортивної діяльності вказують на провідну роль

інструментального (ділового) лідера, і вона, за словами І. Волкова, суттєво відрізняється як від ролі експресивного лідера, так і від ролі тих, кого ведуть. Така відмінність полягає в більш високих показниках інтелекту, діяльнісно значущих організаторських здібностях, у більш високому рівні розвитку деяких вольових якостей, помірної виразності екстраверсії і нейротизму (В. Маріщук [149]). Натомість високий рівень екстравертированності, емоційна нестабільність, відсутність організаторських умінь можуть розглядатися як небажані якості для виконання ролі інструментального лідера в спортивній діяльності.

Матеріали досліджень різних авторів І. Волкова [47], Т. Джамгарова [71], В. Румянцевой [71], Н. Жеребовой [84], Б. Паригіна [170] та ін. свідчать про те, що лідерський статус формується при певному позитивному впливі мотивів і мотивації спортсменів. Спортсмен, орієнтований на досягнення мети команди, найчастіше, ніж інші намагається виконувати функції інструментального лідера. На думку В. Гончарова, якщо такий спортсмен виявляє, що його ініціатива і активність сприяють досягненню командної мети, він і надалі намагається залишатися лідером, прагне організувати колективні зусилля для вирішення групового завдання [71].

У дослідженнях Ю. Ханіна [236], В. Румянцевой [71] встановлено, що спортсмен із високою мотивацією на досягнення успіху найчастіше виконує роль інструментального лідера в спортивній діяльності, зовні його поведінка відрізняється більш вираженою ініціативою та активністю. Він не боїться ризику, намагається активно впливати на процес досягнення мети, командного успіху. Спортсмени з орієнтацією на уникнення неуспіху в ролі ділового лідера не зустрічаються; в окремих випадках з них виходять непогані експресивні лідери.

Порівнюючи поведінку лідера у звичайній, стандартній ситуації, Ю. Ханін зазначає таке:

По-перше, не завжди лідер залишається ним у критичній ситуації. У низці напружених ситуацій, особливо в спортивно-ігровій командній діяльності, функції лідера може взяти на себе спортсмен, який не виконує зазвичай ролі ділового лідера, але здатний саме в цій ситуації знайти правильне рішення і організувати колективні зусилля і взаємодію.

По-друге, якщо із виникненням критичної ситуації інструментальний лідер такі залишається лідером, то відбувається різке посилення його лідерських позицій і вплив на тих, кого ведуть, помітно збільшується.

По-третє, критичні, конфліктні ситуації у спортивній діяльності в окремих випадках призводять до зміни ділових лідерів, змінюють усталену ієрархію ділових статусів [236, с. 124].

Визначити ефективність спортивного лідера, його потенційні і реальні можливості – означає, з'ясувати, як сприймають лідера в складних спортивних ситуаціях члени команди, як він здатний впливати на ситуацію. Варто особливо підкреслити, що вплив лідера на команду також не є постійною величиною. В екстремальних ситуаціях лідерський вплив може лавиноподібно зростати, а в «уповільненому» спортивному матчі, якщо воно не є принциповим і важливим, може істотно зменшуватися. У міру зміни (погіршення) спортивної ситуації або реалізації поставлених спортивних завдань, відповідно до теорії «розподіленого лідерства», воно може переходити від одного спортсмена до іншого члена команди. В останні роки різко зріс інтерес до теоретичних аспектів спортивного лідерства. Ці питання постійно обговорюються. Здебільшого, йдеться про формування спортивних лідерських якостей, виявленні лідера серед членів команди, розподілі лідерських функцій. Спортсменів та їхніх наставників особливо хвилює, завдяки яким особистісним якостям люди стають лідерами, яким чином лідерство допомагає чи заважає досягненню командних цілей. Існує навіть думка, що лідерів у спортивній команді не може бути багато.

Виявлення чинників, які впливають на спортивне лідерство, формування особистісних якостей спортивних лідерів призводить до створення моделі, в якій враховуються особистісні якості групи, особливості команди, її структура, завдання, що стоять перед нею, особистісні якості, ціннісні орієнтації та мотивація спортивного лідера, характер взаємодій між ним і членами команди.

Таким чином, слід зазначити, що процес формування спортивних лідерських якостей, лідерського статусу має досить складний, часом суперечливий характер. Чинники, що впливають на цей процес, неоднорідні і зумовлюють різнорівневі характеристики, як у самому суб'єкті лідерства, так і в мікросередовищі спортивної діяльності.

У роботах вітчизняних дослідників (М. Рожков, Л. Уманський) виділено загальні лідерські якості (вони притаманні не тільки лідерам, але й тим, хто може стати лідером) і специфічні якості лідера (своєрідні індикатори лідерського таланту) [187; 230]. Серед загальних лідерських якостей можна виокремити такі:

- компетентність – знання тієї справи, в якій людина проявляє себе як лідер;
- активність – вміння діяти енергійно;
- ініціативність – висування ідей, пропозицій;
- товариськість – відкритість для інших, готовність спілкуватися;
- кмітливість – здатність доходити до сутності явищ, бачити їх причини й наслідки, визначати головне;
- наполегливість – прояв сили волі, завзятості, вміння доводити справу до кінця;
- самовладання – здатність контролювати свої почуття, свою поведінку в складних ситуаціях;
- спостережливість – вміння бачити, мимохідь відзначати важливе;
- працездатність – витривалість, здатність вести напружену роботу;

- самостійність – незалежність у судженнях, уміння брати на себе відповідальність;

- організованість – здатність планувати свою діяльність, проявляти послідовність, зібраність.

Серед специфічних якостей лідера виокремлюють такі:

- організаторська передбачуваність – здатність зрозуміти світ іншої людини;

- здатність до активного психологічного впливу – розмаїтість засобів впливу на людей залежно від індивідуальних якостей, від сформованої ситуації;

- схильність до організаторської роботи, лідерська позиція, потреба брати відповідальність на себе.

На думку В. Сбитнєвої, лідер повинен мати такі якості: компетентність, активність, ініціативність, товариськість, кмітливість, наполегливість, самовладання, спостережливість, працездатність, самостійність, організованість [199, с. 44].

Дослідниця В. Ягоднікова розглядає такі компоненти й лідерські якості особистості:

- мотиваційний (ознаки: упевненість у собі, потреба в досягненні, прагнення до самоствердження й самореалізації);

- емоційно-вольовий (ознаки: урівноваженість, емоційно-позитивне самопочуття, наявність вольових якостей);

- особистісний (ознаки: вплив на інших, оригінальне, творче мислення, комунікативні та організаторські здібності);

- діловий (ознаки: вміння приймати правильне рішення в непередбачених ситуаціях, готовність брати на себе відповідальність, знання, уміння та навички організаторської роботи) [250, с. 50].

Учений Д. Алфімов виокремив три визначальних компонентів (складових) лідерських якостей:

- загальні риси лідера як система його ціннісних орієнтирів і відносин із довколишнім світом і людьми, основа особистісної характеристики;

- лідерська поведінка як умова взаємного сприйняття, взаєморозуміння, взаємооцінки;

- ситуація, у якій діє лідер як передумова успішної діяльності [7, с. 181].

Особливе місце серед якостей лідера, як уже зазначалося, посідають особистісні якості, що складають поняття надійність. До таких якостей належать прийняття на себе відповідальності, впевненість у собі, самоповага [252]. Зазначимо, що Р. Стогділл [253], відносить відповідальність і впевненість у собі до тих незначних особистісних якостей, які є досить стабільними в різних ситуаціях і зумовлюють ефективне лідерство.

Отже, на сучасному етапі існують різні підходи щодо опису та розуміння якостей і навичок лідера. Водночас, всі вони мають кілька спільних характеристик, як-от:

- для лідера характерна наявність потреби лідирувати, а також прагнення здійснювати владні функції. При цьому наголошується, що лідер повинен реально оцінювати свої лідерські здібності і враховувати складність зовнішніх чинників;

- лідерство є досить складним утворенням і припускає наявність у структурі особистості лідера комплексу навичок, якостей і характеристик, серед них здатність вести за собою команду, яскраву індивідуальність особистості лідера, вміння встановлювати гармонійні взаємовідносини з оточуючими, високий рівень самосвідомості, надійність, відповідальність.

Розуміння лідерства, що запропоновано І. Морозовим виходить з процесу здійснення впливу на поведінку учасників групи, в основі якого лежать взаємовідносини домінування і підпорядкування. Суть лідерства полягає у здійсненні цілеспрямованого впливу на виконавців з боку

суб'єкта діяльності шляхом ведення їх за собою до поставленої мети. Відтак, під лідерськими якостями особистості учений розуміє психологічний конструкт, що детермінує вплив індивідуального суб'єкта групи на груповий суб'єкт або об'єкт з метою регулювання поведінки останнього [155].

Як і будь-які особистісні якості, лідерські якості наповнені змістовими і спонукальними аспектами. У першому випадку мова йде про здібності індивідуального суб'єкта впливати на груповий суб'єкт у системі суб'єкт-об'єктних відносин, тобто груповий суб'єкт мислиться з позицій індивідуального суб'єкта як об'єкт впливу. Спонукальний аспект лідерських якостей характеризується потребами особистості впливати як на групу в цілому, так і на окремих її представників. Таким чином, як бачимо, йдеться про якийсь психологічний склад лідерських якостей, що реалізується на практиці через різні форми та галузі існування особистості в групі. В цілому, зазначає автор, лідерські якості можна трактувати як здатність, підготовленість і прагнення особистості впливати на групу або окремих її представників з метою регулювання поведінки останніх [155, с. 30–31]. Лідерство виявляється на різних вікових етапах розвитку особистості, але має свої особливості щодо мотивації, висування та ефективності лідерства [250, с. 37].

Шкільні роки – це роки, де закладається і формується підґрунтя лідерського потенціалу, який згодом розкривається в дорослому житті. Проблема підготовки перспективних підлітків, потенційних лідерів, які за наявності відповідних якостей, умінь і навичок, здатні бути лідерами, а в перспективі – взяти на себе відповідальність за вирішення важливих проблем, є одним із важливіших завдань сучасної школи.

Як наголошує Д. Алфімов, серед безлічі завдань, що стоять перед сучасною загальноосвітньою школою, він виділяє виховання в школярів лідерських якостей. Це завдання, за словами автора, характеризує прагнення сучасної освіти України до інтеграції у світове і європейське

співтовариство, виховання особистості, яка вміє не тільки очолити групи людей задля корисних суспільних цілей, але й задля власного самовдосконалення. Тобто лідер не тільки для інших, але й для себе. Лідерська самореалізація – важливий аспект функціонування творчої особистості [7, с. 103].

Проте, доведено, що у різні вікові періоди наявні різні можливості для виховання лідерських якостей. Найбільш сприятливим є вік від 10 до 15 років, що припадає на час навчання учнів в основній школі. Оскільки у роботі йдеться про учнів основної школи, то необхідно розглянути особливості підліткового віку.

У підлітковому віці змінюється соціальна ситуація розвитку особистості. Суть соціальної ситуації розвитку полягає в тому, що підліток включається до нової системи відносин і спілкування з однолітками і дорослими, при цьому безпосередній вплив на підлітка здійснює група однолітків.

Основні психологічні потреби підлітка – прагнення до спілкування з однолітками, прагнення до самостійності і незалежності, до «емансипації» від дорослих, до визнання своїх прав з боку інших людей.

Підлітковий вік розглядається як особлива соціально-психологічна і демографічна група, що має свої настанови, специфічні норми поведінки, які утворюють особливу підліткову субкультуру [75].

Підлітковий вік – це період вікової кризи, зміст якої полягає в задоволенні підлітком потреби в самопізнанні і самоствердженні через боротьбу за незалежність у відносно безпечних умовах, яка не набуває крайніх форм, при цьому кризові симптоми – це епізодичні явища, інтенсивність і способи вираження яких різні. Особливості прояву і перебігу підліткової кризи визначаються конкретними соціальними умовами, положенням підлітка в світі дорослих [168].

Спілкування у підлітковому віці є провідною діяльністю, в ході якої відбувається повноцінний розвиток особистості підлітка. На відміну від

молодшого шкільного віку, коли дорослий займає авторитетне становище, підліток має сильне прагнення до спілкування з однолітками. Найбільше бажання підлітка – заслужити повагу і визнання ровесників, стати авторитетним у групі. Тому він повинний відповідати очікуванням однолітків, а це іноді суперечить моральним нормам.

У стосунках з однолітками підліток прагне реалізувати свою особистість, визначити свої можливості в спілкуванні. Для цього йому необхідні особиста свобода і відповідальність. І він відстоює цю особисту свободу як право на дорослість. У підліткових об'єднаннях залежно від загального рівня розвитку і виховання стихійно формуються свої «кодекси честі». Підліток починає цінувати такі якості як принциповість, сумлінне ставлення до справи, громадську активність, щирість, чесність, доброту, силу, а також якості, що відносяться до його взаємодії з однолітками.

Характерними для підліткового віку є імітації чужої поведінки. Частіше імітується поведінка значущого дорослого, який досяг певного успіху, причому, в першу чергу, звертається увага на її зовнішній бік.

Учений Д. Алфімов наголошує, що підлітковий вік є особливо сприятливий для цілеспрямованого виховання лідерських якостей [7, с. 79] і поряд із пізнавальним інтересом у підлітка на високому рівні перебувають прагнення до практичної взаємодії з оточуючими, а також бажання взаємодіяти з ними, сприяти їхньому благополуччю [7, с. 80]. Педагогічний процес у підлітковому віці носить комплексний характер, що повинен забезпечити адекватний розвиток взаємин особистості з оточенням, продовжуючи формувати лідерські якості [7, с. 81].

Сьогодні дослідниками не створено єдиної моделі лідерських якостей, і це свідчить про те, що пріоритетні для лідера якості визначаються передусім його основною діяльністю. Таким чином, можна говорити, що спортивні лідерські якості будуть визначатися спортивною діяльністю.

Концепція формування нової школи безпосередньо пов'язана із серйозними змінами в змісті підготовки педагогічних кадрів. Стандарти

нового покоління міняють філософію педагогічної освіти. Її метою стає створення умов для продуктивного й досить швидкого розвитку особистості вчителя, що має лідерські якості й здатний на професійному рівні виховати ці якості (а також ті, які будуть потрібні в майбутньому) у представників нових поколінь. Учитель стає зразком особистісного розвитку. Учитель не той, хто вже досяг вершин людського життя, а той, хто піднімається до них, беручи із собою своїх учнів і разом із ними переборюючи всі труднощі особистісного росту й соціального розвитку. Лідерські якості особистості формуються з дитинства батьками й учителями й тільки тоді, коли батьки й учителі самі є їхніми носіями. Такі якості неможливо передати як інформацію. Вони виховуються в людині іншою особистістю, яка має такі якості. Виховати лідера, майбутнього відповідального сім'янина й професіонала, створити основу для успішної соціалізації у високотехнологічному, стрімко мінливому світі здатний тільки вчитель, що володіє цими якостями й, більше того, що постійно здобуває нові корисні якості. До сучасного педагога ставляться вимоги нового часу:

- володіння сучасними технологіями розвивальної освіти, що визначають нові параметри школи XXI ст.;
- визнання пріоритету дитиноцентричного підходу до процесу навчання й виховання дітей і молоді, орієнтованого на розвиток креативної особистості-лідера;
- здатність бачити неповторність кожного учня, ураховувати в навчально-виховному процесі вікові, індивідуальні й особистісні особливості різних дітей і реагувати на їхні потреби;
- здатність спілкуватися з іншими учасниками освітнього процесу;
- здатність поліпшувати середовище навчання, проектувати психологічно комфортне освітнє середовище;
- здатність супроводжувати професійну кар'єру учнівської молоді [7, с. 108-109].

Погоджуємося із думкою Д. Алфімова, що сучасній загальноосвітній школі потрібні педагоги, які глибоко володіють психолого-педагогічними знаннями й розуміють особливості розвитку школярів, і водночас, є фахівцями в інших галузях діяльності, здатні допомогти учням знайти себе в майбутньому, стати лідерами, самостійними, творчими й упевненими в собі людьми. Чуйні, уважні й сприйнятливі до інтересів школярів, відкриті до всього нового вчителі – ключова особливість сучасної школи [7, с. 109].

У контексті роботи спортивні лідерські якості учнів основної школи можуть розглядатися тільки у тісному взаємозв'язку із конкретною групою (класом).

Отже, «спортивні лідерські якості особистості учнів основної школи» розуміємо як такі, що проявляються в командно-ігрових видах спортивної діяльності в процесі опанування різних видів спорту і характеризуються ініціативністю, відповідальністю, організаторськими здібностями, вміннями оцінювати командну та ігрову ситуацію, спортивним честолюбством, здатністю приймати рішення на користь команди.

1.3. Педагогічні умови та модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

Досліджуючи процес підготовки майбутнього педагога у вищій школі, одне із головних питань, які повинні розв'язати науковці, пов'язано з визначенням тих обставин, за яких можемо досягти того результату, що заплановано предметом дослідження.

Історико-педагогічні та сучасні наукові дослідження свідчать, що для визначення поняття «підготовка» автори використовують різні інтерпретації та обґрунтування. Так, вона трактується як «запас знань, навичок, отриманий ким-небудь» [139, с. 390]. Перше значення поняття «підготовка» пов'язане з поняттям «готувати», тобто робити придатним,

готовим для використання, для якої-небудь мети, працювати над виконанням, здійсненням чогось. Крім того, «підготовка» тлумачиться як процес створення й результат реалізації передумов для здійснення планованих дій; досягнення готовності об'єктів до використання.

С. Вишнякова трактує поняття «підготовка» як дії, спрямовані на вироблення в людини навичок, передання їй знань і формування життєвої позиції, необхідних для працевлаштування за певною спеціальністю, групою споріднених спеціальностей або для роботи в якій-небудь галузі економіки [44, с. 235]. Щодо професійної освіти підготовка розуміється як динамічний процес, кінцевою метою якого є формування готовності до професії. При цьому передбачається, що якість готовності фахівця багато в чому визначається саме тим, яку він проходить підготовку.

У багатьох дослідженнях із позиції суб'єктів діяльності підготовка як процес, означає формування готовності людини до продукування цінностей у планованих сферах (А. Брушлинський [36], І. Зимняя [91], Д. Узнадзе [229] та ін.).

На думку Л. Серебреннікова [203], підготовка виступає як процес і результат, що забезпечує наближення освіти до безпосереднього виконання завдань реальної соціально-спрямованої та індивідуально значущої діяльності. У цьому контексті освіта може бути співвіднесена з підготовкою студентів як перетворення потенціалу їхньої освіченості на ресурс готовності до виконання певних практичних дій [203, с. 98]. У такому розумінні поняття «підготовка», по суті, збігається з поняттям «професійна підготовка», що дає підставу вченим використовувати поняття «підготовка» і «професійна підготовка» як синоніми.

У дослідженні поняття «підготовка» визначаємо як цілеспрямований процес, метою якого є спеціально організоване здобуття майбутнім фахівцем певної сукупності знань, умінь, навичок, за результатами набуття яких він може бути готовий до виконання конкретної діяльності, стати суб'єктом цієї діяльності.

Процес підготовки майбутнього вчителя фізичної культури у виші базується на визнанні того, що він має складну структуру, яка утворює органічну сукупність складових, поєднаних безліччю зв'язків і залежностей. Результатом цієї підготовки є підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи розуміємо як особистісне новоутворення, що формується за результатами підготовки до професійної діяльності студентів у виші і відображає ступінь оволодіння теоретичних знань й опанування практичних умінь щодо формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей у командно-ігрових видах спортивної діяльності. Це передбачає сформованість двох компонентів, якими виступили база знань (когнітивний компонент) та система дій, що забезпечують їх практичну реалізацію (операційний компонент).

Когнітивний компонент – спрямований на формування у студентів уявлень про сутність лідерства, лідерські якості та спортивні лідерські якості, способи, принципи, форми і методи формування спортивних лідерських якостей у роботі вчителя фізичної культури. Він складається з єдності методологічних, теоретичних і технологічних знань, що інтегрують спеціальні (професійні) знання і вміння їх використовувати при вирішенні професійних завдань.

Операційний компонент – спрямований на формування у студентів умінь планувати і проектувати власну діяльність із фізичного виховання учнів щодо формування в них спортивних лідерських якостей, розробляти різні моделі організації цієї діяльності з урахуванням вимог навчальної програми і можливостей учнів.

Показниками когнітивного компонента підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей

в учнів основної школи виступили обізнаність із: теоретичними засадами лідерства, ознаками прояву лідерських якостей і чинниками, що впливають на їх формування; сутністю спортивних лідерських якостей учнів, їх показниками й особливостями прояву в учнів основної школи; засобами і методами формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Показниками операційного компонента виступили вміння: визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи; розробляти й упроваджувати форми і методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Звернення до визначення педагогічних умов професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей вимагає уточнення позиції щодо їх розуміння.

Під педагогічними умовами найчастіше розуміють сукупність об'єктивних характеристик змісту, форм, методів і матеріально-просторового середовища, що супроводжують вирішення поставлених в педагогічному процесі завдань. Зазвичай їх визначають як «сукупність взаємопов'язаних і взаємозумовлених обставин процесу навчання, які є результатом цілеспрямованого відбору, конструювання і застосування елементів змісту, методів чи прийомів, а також організаційних форм навчання для досягнення певних дидактичних цілей» [12, с. 6].

Педагогічними умовами вважають також ті обставини, які свідомо і цілеспрямовано створюються в освітньому процесі і мають на меті забезпечення найбільш ефективного перебігу його обставин. Проте, на думку В. Андрєєва, педагогічні умови не можна зводити лише до зовнішніх обставин, до обстановки, до сукупності об'єктів, що впливають на процес, оскільки освіта особистості є єдністю суб'єктивного і об'єктивного, внутрішнього і зовнішнього, сутності і явища [13].

Важливим для обґрунтування педагогічних умов уявляється підхід Г. Серікова щодо ефективного функціонування будь-якої освітньої системи.

Автор підкреслює, що генетичні ознаки будь-якої освітньої системи зумовлюються, головним чином, трьома обставинами. Насамперед розвиток освітньої системи залежить від особистісних (природних і набутих) властивостей особистості, які беруть участь в її функціонуванні. Внутрішні передумови відіграють роль своєрідного «рушія» відповідної освітньої системи, від нагромадження потужності якої залежить успіх руху – функціонування відповідної системи. З іншого боку, можливості в розвитку освітньої системи зумовлюються умовами, обставинами, в яких вона функціонує. Мовою системного аналізу це означає, що стан «середовища» впливає на можливості розвитку системи. Третю обставину можна віднести до організації внутрішньо-системних відносин, провідна роль у якій належить безпосередньо суб'єктам внутрішньо-системної взаємодії [205, с. 29].

З урахуванням підходу, запропонованого Г. Серіковим, під педагогічними умовами підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи розуміємо сукупність зовнішніх обставин організації освітнього процесу та внутрішніх особливостей самих студентів, що пов'язані з ними, від наявності яких залежать його кінцевий рівень сформованості професійних знань, вмінь і навичок, результат підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Виділення комплексу педагогічних умов було здійснено на основі загальноновизначених закономірностей і принципів навчання, що діють у професійній підготовці. Особливість цих закономірностей навчання полягає в тому, що вони, будучи об'єктивними, реалізуються через свідомо організовану діяльність викладача і студентів. Тобто вони мають характер імовірнісної детермінації, оскільки природа закономірностей навчання об'єктивна, а їх прояв суб'єктивний. Особливістю закономірностей навчання є те, що кожна закономірність виявляється викладачем і студентом в навчальному процесі через виконання певних вимог, що впливають з принципів навчання.

Учені (Т. Климова та Н. Хмель), розглядаючи процес вирішення професійно значущих проблем і завдань професійної підготовки, виокремлюють такий комплекс вимог щодо їх ефективного вирішення:

- сукупність цілей навчання і навчальних завдань не повинна бути випадковою, а повинна бути системою;
- при побудові системи знань і навчальних завдань необхідно враховувати специфіку майбутньої професії, специфіку досліджуваного в навчанні предмета;
- система завдань повинна будуватися на основі зростаючої складності від репродуктивних до творчих і формувати узагальнені способи їх вирішення;
- система завдань повинна сприяти диференціації та індивідуалізації навчання студентів;
- завдання повинні розвивати мотиваційні, орієнтаційні і вольові якості особистості студентів;
- система завдань повинна забезпечувати здійснення зворотнього зв'язку [105, с. 51].

Зазначені вимоги безумовно впливають на ефективність підготовки майбутніх учителів у виші. Однак, чи виступають вони сукупними чинниками цього процесу, або його детермінуючими обставинами – виявити можливо тільки за допомогою спеціально організованого експерименту і статистичної обробки його результатів.

При обґрунтуванні педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи виходили із твердження, що людина як особистість формується і розвивається в діяльності. Однак психологи, не заперечуючи цю тезу в цілому, уводять її певне обмеження. Так, К. Абульханова-Славська зазначає, що положення про те, що особистість розвивається в діяльності, не може бути використано в тому розумінні, що будь-яка діяльність є умовою розвитку особистості [3, с. 137]. Автор підкреслює, що

численними дослідженнями доведено, що діяльність людини може мати так званий «реактивний характер» щодо процесу розвитку особистості. Реактивною вона стає в тому випадку, коли здійснювана діяльність не збігається з прагненнями, інтересами, цілями самої особистості, а нав'язується їй ззовні. Як реактивна може розглядатися й така діяльність, яка за структурою, змістом, способами здійснення, є нижчою потенційних можливостей самої особистості (К. Абульханова-Славська [3], Л. Анциферова [17] та ін.). Отже, визначаючи педагогічні умови, що забезпечують професійну підготовку майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, важливо встановити ті відносини, ті характеристики, які в навчальному процесі дозволяють зняти суперечності між розвитком самої особистості і діяльністю, що привласнюється нею.

Якщо розглядати професійну підготовку майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи як певну характеристику процесу, що має на меті опанування однією із складових їх педагогічної діяльності, то можна припустити, що сама по собі ця характеристика не може набути свого змісту поза співвіднесеністю із самою особистістю. Інакше, якість підготовки до діяльності не може бути з'ясована по-іншому, як через систему властивостей і станів людини, завдяки якій вона виявляє себе суб'єктом діяльності.

Визнання залежності особистості і її діяльності від суспільних відносин і конкретних умов її суспільного буття, залежності свідомості від діяльності і її якості становить методологічну базу будь-якого дослідження. Для нас визнання цих залежностей відіграє роль не тільки методологічного принципу, але й орієнтира в пошуку педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у виші.

У нашому розумінні процес професійно-педагогічної підготовки фахівців у виші складає певне суспільне середовище, соціум, у якому

студент існує і формується як особистість, опанує навички педагогічної діяльності і розвиває в собі значимі для цієї професії якості і властивості суб'єкта професійної діяльності. Очевидно, що залежно від того, яким чином організовано це суспільне буття студента в навчальному процесі, які цінності й еталони діяльності ним засвоюються і привласнюються як особистісно значимі, залежить і якість тієї діяльності, що засвоюється. Тобто, педагогічні умови повинні характеризувати той простір навчального процесу, в якому студенти можуть здійснювати саморегулювання і самовиховання згідно з вимогами оволодіння педагогічною професією і своїх можливостей у її здійсненні.

Визначаючи першу педагогічну умову підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, виходили з того, що здійснення будь-якої діяльності, відповідно до теорії діяльності (О. Леонтьєв [117], С. Рубінштейн [190]) уможлиблюється передусім завдяки створенню образу предмета діяльності, його цінності, умов і способів існування. Як зазначає О. Леонтьєв, «актуально усвідомленим є тільки той зміст, що виступає в діяльності суб'єкта як її предмет, безпосередня мета тієї чи іншої його дії...» [134, с. 19]. Саме усвідомленість, предметність і цілеспрямованість є сутнісними характеристиками діяльності, що відрізняють її від інших особистісних форм активності. Важливим завданням про яке зазначають науковці (О. Абдуліна [1], А. Вербицький [41], Е. Карпова [100], Ю. Кулюткін [127], В. Сластьонін [207] та ін.) полягає у тому, що для тих, хто здобуває освіту, об'єктом діяльності виступає не реальне явище, предмет або процес, а теоретичні уявлення про нього, оформленні у змісті освіти як певна система знань.

Ці теоретичні положення дозволяють стверджувати, що підготовка майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи відбувається у процесі їхньої навчальної діяльності та потребує наявності у змісті освіти відомостей про

сутність цих якостей, їх значення, структуру, способи і форми реалізації. Це дозволяє майбутнім учителям фізичної культури усвідомити процес формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи як предмет і мету, ціннісний орієнтир, задати цей процес як предмет пізнання.

Отже, відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства, розглядаємо як першу педагогічну умову підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Другу педагогічну умову визначаємо як оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях із фізичної культури.

Методика, за твердженням С. Булдакова і В. Розина [189], виникає тоді, коли практика набуває організованого характеру, в суспільстві з'являється масова педагогічна діяльність, що потребує опису, узагальнення, упорядкування. Під методикою розумілося керівництво, яке задає оптимальний, найдоцільніший спосіб викладання, що відповідає поставленій меті – розвитку духу, мислення, почуттів, що відбулися завдяки засвоєнню наукових предметів. Навчання вбачалось оптимальним, якщо прийоми і способи викладання спиралися на закони розвитку людини та закономірний зв'язок змістів у наукових предметах [106, с. 82].

Методика є двокомпонентним утворенням, що містить власне керівництво – правила, вказівки, переписи, методичні знання, що характеризують зміст і методи діяльності та базову частину, що передбачає методичну рефлексію діяльності і теоретичного знання. Вона поєднує ідеї певної організації предметного матеріалу, нормативності, обґрунтованості і загальної значущості. Причому вимога загальної значущості і типологічності перманентно конкурує з вимогами варіативності та часткової значущості [106, с. 83].

Методика визначається як сукупність методів навчання, практичного

виконання будь-якої справи, а також наука про методи викладання [165].

Методикою сьогодні називають:

- узагальнення досвіду в широкому смислі слова;
- опис зразків діяльності;
- послідовність дій з досягнення потрібного результату;
- сукупність методів, прийомів виконання певної дії;
- конкретизація методу, доведення його до інструкції, алгоритму,

чіткого

- опис способу існування;
- межу між теоретичним знанням і практичним досвідом;
- прикладну частину теорії, зміст якої базується на варіантах досвіду;
- рефлексію предметної діяльності;
- теоретичний курс, навчальна дисципліна;
- наукове обґрунтування предметної діяльності;
- вчення про методи викладання певної науки тощо [106, с. 83].

В історії науки і освіти конкретне уявлення про методикою постійно змінюється, зберігається лише образно-змістовий інваріант, яким є підстави вважати процесуальний аспект переходу від суцього до належного, сукупність методичних ідей, ціннісних настанов, що забезпечують певну організацію масової діяльності, знімають конкуренцію індивідуальних зразків, дозволяють розмістити в певному порядку і системі предметний матеріал, надають можливість описати та класифікувати засоби і прийоми професійної діяльності, дозволяють аргументувати й обґрунтувати послідовність навчального матеріалу, опис та класифікації способів діяльності [189, с. 140–145].

У наукових дослідженнях поняття «підтримка» кваліфікується як опора, збереження, підкріплення, надання впевненості. Воно є близьким до слів «допомога» (принесення безпосередньої користі) і «сприяння» (позитивний вплив на суб'єкта, створення умов для успішного діяння, стимулювання до нього), тобто означає дію допомоги, підкріплення,

сприяння людині в різних сферах життєдіяльності. За спрямуванням і способом здійснення розрізняють: гуманістичну (А. Маслоу, К. Роджерс); психологічну (А. Адлер, Б. Братусь, Л. Лазарева); психотерапевтичну (Б. Лівехуд, І. Романенко, В. Франкл); емоційну (К. Роджерс, А. Петровський); соціальну (М. Арлайл, І. Тюлефорс) підтримку особистості; самопідтримку (С. Гроф, А. Зеліченко).

Поняття «педагогічна підтримка» науковцями розглядається як: індивідуальна та особистісна підтримка (Є. Бондаревська, С. Кульневич); елемент будь-якої співпраці і взаємодії (Н. Крилова); надання допомоги у вирішенні проблем розвитку індивіда (А. Андрєєва, Т. Анохіна, О. Газман); взаємодія, дружні стосунки, внутрішнє налаштування на спільний позитивний результат педагога і суб'єкта навчання (Н. Крилова, Н. Михайлова); активна співучасть у життєвому самовизначенні особистості, підготовка до здійснення вибору в проблемних ситуаціях, самореалізація й усунення суб'єктивних перешкод розвитку (Г. Костюк, А. Маслоу, В. Рибалка, К. Роджерс та ін.) [99].

У межах суб'єкт-суб'єктної освітньої парадигми науковці (Т. Анохіна, В. Бердеханова, Є. Бондаревська, О. Газман, Н. Крилова, М. Кузьмін, С. Кульневич, З. Малькова, Н. Михайлова, А. Мудрик, Л. Новікова, Г. Сорока, Л. Супрункова, Т. Фролова, І. Фрумін, С. Юсфін, І. Якиманська та ін.) розглядають педагогічну підтримку як особливу сферу педагогічної діяльності, що спрямована на допомогу у самовизначенні людини як індивідуальності, забезпечення певних сприятливих умов, які виявляють й розкривають потенційні можливості особистості.

У широкому соціокультурному контексті ідея підтримки розуміється як природний акт сприяння комусь в самовизначенні і самореалізації, допомоги у знаходженні, усвідомленні, постановці, здійсненні особистісних цілей, пов'язаних з освітою і саморозвитком [196, с. 287]. Предметом педагогічної підтримки виступає процес спільного визначення з тим, кого навчають, інтересів, цілей, можливостей і шляхів подолання

проблем, що заважають самостійно досягати бажаних результатів у навчанні, самовихованні, спілкуванні, способі життя [53]. При цьому стратегія педагогічної підтримки розкривається в тактиках захисту, допомоги, сприянні, взаємодії педагога та його вихованця [196, с. 287–288].

Сучасне тлумачення ідеї педагогічної підтримки і способи її реалізації базується на принципах К. Роджерса, згідно з якими метою діяльності педагога є забезпечення умов для розвитку в його вихованців здорової Я-концепції, джерело і рушійні сили якої знаходяться в самій людині і є вихідною умовою її успішного особистісного зростання й прийняття себе [186].

Умовно засоби педагогічної підтримки дослідники поділяють на дві групи. Перша група забезпечує загальну педагогічну підтримку всіх і створює необхідний для навчання емоційне тло доброзичливості, взаєморозуміння і співпраці. Друга група засобів спрямована на індивідуально-особистісну підтримку конкретного індивіда і припускає діагностику рівня його розвитку, навченості, вихованості, виявлення особистісних проблем. Особлива роль в індивідуальній підтримці належить створенню ситуацій успіху, що сприяє створенню психологічно сприятливої атмосфери для самореалізації особистості, підвищенню її статусу як суб'єкта навчання у власних очах і очах довколишніх (Є. Бондаревська [35]).

Учений О. Газман, теоретично обґрунтовуючи ідею педагогічної підтримки, відзначає, що суть її полягає в тому, щоб допомогти учневі перебороти ту або іншу перешкоду, труднощі, орієнтуючись на наявні в нього реальні й потенційні можливості й здатності, розвиваючи потребу в успішності самостійних дій. Ключове слово тут – «допомога» дитині [53]. Науковцем розроблено низку генеральних схем, у яких він визначив місце педагогічної підтримки серед освітніх процесів (навчання і виховання) та смислових полюсів, які вони «обслуговують». Так, виховання і навчання, за О. Газманом, це полюс соціалізації, а педагогічна підтримка – це полюс

індивідуалізації. Педагогічна підтримка в освіті, на думку автора, – це особлива сфера діяльності, спрямована на самостановлення дитини як індивідуальності. Вона є процесом спільного визначення з дитиною її інтересів і шляхів подолання проблем, що заважають самостійно досягати бажаних результатів [56]. У такому розумінні підтримки зафіксовано цінність дитини як суб'єкта, який розвивається, і професійну гуманістичну позицію дорослого, і характеристику педагогічного процесу як взаємодії педагога й дитини.

Відтак, О. Газман розглядає педагогічну підтримку як професійну діяльність педагогів у навчальних закладах, спрямовану на надання допомоги дітям, з урахуванням їхніх особистісних інтересів, цілей і можливостей щодо подолання ускладнень, які заважають їм зберігати людську гідність, самостійно досягати бажаних результатів у навчанні, самовихованні, спілкуванні, професійному самовизначенні [56, с. 28].

Ідея педагогічної допомоги розкривається у концепції соціального виховання А. Мудрика. Аналізуючи потребу учнів в індивідуальній допомозі, автор розглядає педагогічну роботу як професійну діяльність, спрямовану на поліпшення або відновлення здатності школярів до соціального функціонування. На думку науковця, індивідуальна допомога як свідома спроба допомогти людині повинна надаватись учневі у процесі індивідуальних консультацій і опікування, стимулювання саморозвитку. Педагог повинен допомагати учневі оволодіти знаннями, вміннями та навичками, які необхідні йому для задоволення власних потреб та аналогічних потреб інших людей, для усвідомлення індивідуальних цінностей, розвитку процесів «само», розуміння себе, інших. Тобто А. Мудрик розглядає педагогічну підтримку в руслі надання індивідуальної допомоги дитині, особливо наголошуючи на процесі соціалізації, тобто «входженні індивіда в соціум, засвоєння певної системи цінностей, процес отримання власного соціального досвіду й активної самопобудови особистості» [157, с. 136].

З погляду організації (методики) педагогічна підтримка може бути представлена етапами діяльності педагога з метою допомоги учням у вирішенні таких проблем: діагностичної, пошукової, проектно-діяльнісної, рефлексивної. Наведена структура наближає педагога до розуміння своєї ролі у наданні педагогічної підтримки вихованцям, які обирають життєвий шлях [154].

Дослідницею І. Карапузовою схарактеризовано такі види педагогічної підтримки: безпосередня й опосередкована, що можуть мати превентивний чи оперативний характер. Безпосередня педагогічна підтримка передбачає пряме залучення того, кого підтримують, у діяльність з подолання різних видів труднощів, що впливають на розвиток його особистості і самореалізацію та передбачає спільне планування, аналіз, співпрацю, рефлексію, тобто такі дії, які необхідні для подальшого самостійного подолання труднощів і проблем. Опосередкована педагогічна підтримка здійснюється без активної участі того, кого підтримують, у вигляді спрямування, схвалення, створення ситуації успіху, варіативності навчальних завдань, способів їх ускладнення, можливості вибору завдань із певного переліку тощо. Превентивний характер педагогічної підтримки спрямований на виявлення причин, що викликають труднощі і проблеми для запобігання їхній появі в навчальній діяльності суб'єкта. Оперативний характер педагогічної підтримки є реакцією педагога на прохання суб'єкта про допомогу. Наслідком педагогічної підтримки завжди є особистісне зростання і розвиток, що виявляється в самореалізації, самоорганізації та саморозвитку здібностей до особистісного і професійного самовизначення [99].

Термін «супровід» міцно увійшов у професійне життя психологів, педагогів, медиків, валеологів і вживається як концептуально, так і відносно практичної діяльності з рішення конкретних проблем.

Супровід розглядається як допомога школяреві в його особистісному рості, настанова на емпатійне розуміння учня, на відкрите спілкування

(В. Слободчиков, І. Фрумін); як особлива сфера діяльності педагога, спрямована на залучення школяра до соціально-культурних і моральних цінностей, на які він спирається в процесі самореалізації й саморозвитку (А. Мудрик), як напрям діяльності педагога у сфері соціально-професійного самовизначення молоді (Н. Пряжников, С. Чистякова й ін.). Важливо, що за допомогою супроводу учням створюються умови для продуктивного рішення вікових проблем, щоб вони змогли зрозуміти їхні змісти, призначення, цінності, зміст соціальної діяльності, особливості її освоєння й реалізації [7, с. 265–266].

Учений О. Уманський розглядає супровід як процес взаємодії педагогів із групою дітей для надання допомоги в реалізації лідерського потенціалу кожної дитини й створення умов, що забезпечують цю допомогу в ситуаціях, коли прояв наявного в дитини поєднання якостей буде мати максимальний ефект [230, с. 65].

Дослідниця О. Козирева розуміє психолого-педагогічний супровід одночасно і як принцип професійної діяльності шкільного психолога, як технологію психологічної роботи, і як систему професійної діяльності [109].

Складовими супроводу виступають:

- психологічний супровід відносин дітей через групові форми роботи;
- індивідуальний психологічний супровід розвитку відносин дітей;
- психологічний супровід класних керівників в аспекті виховно-розвивального ставлення до дитини;
- психологічний супровід батьківського ставлення (до дітей, до школи, до навчання, виховання);
- психологічний супровід прийняття управлінських рішень;
- психологічний супровід освітнього процесу;
- психологічний супровід відносин у педагогічному колективі;
- психологічний супровід взаємин у діадах «учень – учитель», «учитель – батько» [109, с. 55].

На думку Т. Фалахєєвої, супровід саморозвитку особистості дає можливість йти за її природним розвитком, спиратися на особистісні досягнення [233]. Супроводжуючий навчально-виховний процес педагог виконує роль спонукача того, кого навчають, до знаходження та прийняття самостійних рішень, відповідальності, тобто створює необхідні умови для його саморозвитку, здійснення особистісних виборів, саморуку.

Отже, у дослідженні оволодіння методикою педагогічної підтримки і супровід дитячого спортивного лідерства розуміємо як особливу систему спеціально організованої професійної діяльності майбутнього учителя фізичної культури, що спрямовані на створення умов для позитивного розвитку взаємовідносин дітей і дорослих у шкільному освітньому процесі, зокрема в процесі спортивної діяльності на заняттях з фізичної культури.

Визначаючи наступну педагогічну умову, виходили з того, що відповідно до теорії діяльності (О. Леонт'єв [117]), для того, щоб зміст, який сприймається був усвідомлений, потрібно, щоб він зайняв у діяльності суб'єкта структурне місце безпосередньої мети дії і, таким чином, вступив би у відповідне ставлення до мотиву цієї діяльності.

Проблема свідомості учіння зі свого психологічного боку встає як проблема того сенсу, який набувають для студента засвоювані їм знання. Отже, те, чим стають ці знання для студента і як вони засвоюються їм, має визначатися конкретними мотивами, що спонукають його вчитися.

Відношення безпосередньо предмета дії до мотиву діяльності, в яку він включений, і є, за твердженням О. Леонт'єва, сенсом [117]. Той зміст, який набуває для студента предмет його навчальних дій, предмет його вивчення визначається мотивами його навчальної діяльності. Цей сенс і характеризує свідомість засвоєння ним знань. Отже, недостатньо, щоб студент засвоїв значення даного предмета, байдуже теоретичне чи практичне, але потрібно, щоб він відповідно поставився до досліджуваного, потрібно виховати в нього необхідне відношення. Тільки

за цієї умови придбані їм знання будуть для нього живими знаннями, стануть справжніми «органами його індивідуальності» і увійдуть в його життя [117, с. 31].

Ситуація – це особливий педагогічний механізм, який ставить студента в нові умови, що трансформують звичний хід його життєдіяльності, потребує від нього нової моделі поведінки, яку випереджає рефлексія, осмислення, переосмислення ситуації, що склалася.

Занурення в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів може забезпечити такий вид неаудиторної діяльності студентів як виробнича практика.

У ході практики відбувається поступове оволодіння майбутніми спеціалістами різними видами педагогічної діяльності, формування практичних умінь і навичок, розвиток педагогічних здібностей.

За твердженням Т. Вознюк, у процесі педагогічної практики відбувається формування цілісної структури професійної діяльності фахівця з фізичної культури і спорту на основі інтегрування професійних умінь і навичок [45, с. 11–14].

Як зазначають учені (М. Воробйов, Т. Круцевич), педагогічна практика максимально сприяє розвитку студента як особистості та майбутнього фахівця, оскільки поряд з теоретичною підготовкою створює підґрунтя для дійсно професійної освіти [49, с. 4].

Суть практики, за визначенням М. Євтуха, полягає в тому, що студент за відведений період, в реальних умовах педагогічної діяльності, закріплює і вдосконалює отримані вміння, самостійно здійснюючи викладання. Практика, вказує автор, є одним з найефективніших шляхів професійної підготовки майбутнього фахівця насамперед тому, що необхідно застосовувати не тільки знання конкретної дисципліни, а й комплексні педагогічні знання, інтегровані зі всієї сукупності спеціальних і загальних дисциплін, що вивчалися [82, с. 66–76].

В ході педагогічної практики у студента формується уявлення про

діяльність учителя на конкретному наочному змісті, що є гарантією апробації засвоєного матеріалу і отримання позитивних результатів. Крім цього, студентам-практикантам надається можливість закріпити на практичних заняттях знання, уміння і навички, основи яких були отримані у вищому навчальному закладі, виявити протиріччя між наявним і необхідним обсягом знань і умінь, що є спонукальним фактором самовдосконалення [101].

Отже, ефективність педагогічної практики може бути забезпечена певними засобами й умовами. До них належать: комплексна організація діяльності студентів, яка поєднує в собі навчально-пізнавальну, навчально-практичну і самостійну діяльність; взаємозв'язок теоретичного і практичного навчання; удосконалення змісту, форм і методів навчання. Педагогічна практика повинна носити особистісно зорієнтований, творчий характер і сприяти виробленню індивідуального стилю педагогічної діяльності. Неодмінною умовою підвищення ефективності педагогічної практики є забезпечення готовності студентів до одержання педагогічного досвіду в реальних умовах роботи.

У наукових дослідженнях досвід тлумачиться як сукупність практично засвоєних людиною знань, навичок, умінь; як відображення в людській свідомості об'єктивного світу, отримане завдяки сприйняттю; віддзеркалення суспільної практики, спрямованої на зміну світу; як відтворення якого-небудь явища, створення чогось нового в певних умовах для дослідження, випробування; як спроба здійснити що-небудь, пробне здійснення чого-небудь [165, с. 456].

Досвід, виконуючи гносеологічну функцію, виступає засобом пізнання довколишнього, усвідомлення нових зв'язків у професійній діяльності, що заломлюються в індивідуальній свідомості людини, проживаються нею у процесі здобуття істини як осягнення смислів. Адже засвоєння знань, першого і необхідного елементу соціального досвіду, за твердженням І. Лернера [135], як один із способів пізнання, є механізм

переходу об'єктивного змісту соціального досвіду в особистісний зміст. І перехід цей відбувається у процесі цілеспрямованої практичної діяльності суб'єкта пізнання. Це означає, що опанувати навичок формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи можливо завдяки аналізу досвіду застосування наявного педагогічного знання у процесі організації власної педагогічної діяльності.

Отже, набуття особистого досвіду стає здійсненням лише завдяки включенню майбутніх учителів фізичної культури у діяльність, пов'язану з об'єктивізацією притаманних їй засобів, методів, технологій, досягненням логіки організації педагогічного процесу як способу інтерпретації соціокультурного досвіду, що й уможливорює перетворення їх у власні конструктивні варіанти здійснення цієї діяльності. Перелічені методичні продукти – це культурно задані схеми, що означають певні дії педагога, його діяльнісно-предметну сферу, є основою для організації педагогічного процесу й розуміння, виявлення та створення нової реальності, насамперед реальності особистого досвіду. На основі моделей осмислення реальності, що надає культура, особистість створює приватні схеми і сценарії, власні методичні продукти [188].

Як зазначає І. Княжева, досвід дає підстави на основі рефлексії, без якої неможливо створювати методичні продукти, виявляти причинно-наслідкові зв'язки, що дотепер не були усвідомлені майбутнім викладачем. Відомо, що причина лежить у минулому, а результат належить майбутньому, тому з'ясування причини і наслідку дозволяє зв'язувати минуле та сьогодення, а також є містком у майбутнє. У свою чергу, одержувані нові результати діяльності дозволяють визначити сенс попередніх [106].

Знаходження особистісних сенсів професійної діяльності визначає, з одного боку, перспективи її розвитку й удосконалення, а з іншого – сприяє розвитку самого суб'єкта діяльності. Це відбувається у процесі усвідомлення професійної діяльності в період педагогічної практики,

навчальних практичних занять, самостійної роботи, коли майбутній викладач, використовуючи отримані вміння і навички здійснення цієї діяльності, власні можливості щодо цього, певні її позитивні результати, відчуває радість, наснагу, впевненість тощо. Поступово, коли ця діяльність стає досконалішою, відбувається перехід від безпосередніх почуттів до свідомих мотивів педагогічної діяльності як важливого чинника, що детермінує появу саморегуляції. Саме розвиток саморегуляції діяльності дозволяє стверджувати, що вона набуває для особистості значення її сенсу.

Інформаційно-комунікаційна функція досвіду визначає його здатність сприяти фіксації, збереженню і передаванню інформації про результати педагогічної діяльності, наголошує роль спілкування як співучасті в досвіді у процесі його здобуття. У процесі спілкування з іншими особистостями, носіями іншого досвіду, відбувається самопізнання, що завжди містить забезпечувані рефлексією оцінку і самооцінку, узгодження власних дій з діями інших, перевіряється та переосмислюється набутий досвід і здобувається новий.

Перетворювальна функція досвіду виявляється не лише в тому, що внаслідок діяльності відбувається зміна властивостей та якісних характеристик її об'єкта. Доведено [2], що одночасно вона змінює сам суб'єкт, оскільки не лише збагачує, а й перебудовує мотиваційно-ціннісне ставлення до педагогічної діяльності, професійної підготовки, здобутих знань, актуалізує рефлексивні процеси.

У досвіді завжди взаємопов'язані реальне (що слід змінити) й ідеальне (плани перетворення) [72, с. 74]. Завдяки усвідомленню нових зав'язків у педагогічній діяльності, як результату осмислення й інтерпретації соціального й особистого досвіду, виникає якісно новий особистісний досвід, основною одиницею якого є сенс. Таким чином відбувається розширення смислів цієї діяльності, оскільки соціальні смисли здатні розширювати особистісний досвід, виникає спроможність обирати напрями здобуття нового досвіду. Щойно зміст нового досвіду

стає переконанням і особистістю «здатна передбачати те, що раніше було несподіванкою» [51, с. 32], він стає її внутрішнім надбанням. Це також зумовлює наявність перетворювальної функції досвіду, що виражається в його спрямованості в майбутнє, оскільки він націлений на трансформацію довколишнього і прагнення контролювати його в нових напрямках.

Саме досвід, у якому містяться потенціали для постійного розвитку та саморозвитку особистості, розкриває справжнє значення та якість набутих знань і вмінь, здійснює їх інтеграцію, ініціює здатність майбутнього учителя фізичної культури впевнено їх застосовувати для вирішення конкретного завдання (формування спортивних лідерських якостей), розв'язання ситуації, що виникає в педагогічній діяльності і створює простір для її здійснення.

Таким чином, підготовка майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи передбачає прояв його внутрішньої активності як суб'єкта до визначення соціальних та особистісних смислів професійної діяльності. У цьому процесі вирішальну роль відіграє індивідуальний досвід, який і дозволяє освоїти соціальний досвід здійснення педагогічної діяльності, досягнути його зміст і внутрішню сутність.

Отже, занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності визначаємо як третю педагогічну умову підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Визначені педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи не мають прямого відтворення в навчальному процесі вищого педагогічного навчального закладу. Їх упровадження, перевірка і доказ достатності й ефективності передбачає розробку відповідної моделі, що відображає процес їх практичної реалізації.

При дослідженні педагогічних явищ використовують, як правило, описові моделі. Побудова педагогічних моделей ускладнена такими обставинами, як багатофакторність соціальних явищ і наявність суб'єктивного фактору. Фактори і умови, що визначають соціальні явища важче піддаються кількісному вимірюванню, так як складаються зазвичай з якісних ознак.

Модель – це схема, зображення або опис якогось природного або суспільного, природного або штучного процесу, явища або об'єкта. Модель відображає і відтворює в більш простому і узагальненому вигляді структуру, властивості, взаємозв'язки та відносини між елементами цього процесу.

Практична цінність моделі в будь-якому педагогічному дослідженні в основному визначається її адекватністю досліджуваним сторонам об'єкта, а також тим, наскільки правильно враховано на етапах побудови моделі основні принципи моделювання – наочність, визначеність, об'єктивність, які багато в чому визначають як можливості і тип моделі, так і її функції в педагогічному дослідженні.

У дослідженні під моделлю розуміємо загальну схему процесу підготовки, яка відображає його основні складові, їх послідовність та підпорядкованість.

В основу розробленої в дослідженні моделі підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи покладено такі положення:

- підготовка студентів до майбутньої професійної діяльності проходить упродовж усього періоду їхнього навчання у вищому навчальному закладі на засадах опанування теоретичних і практичних етапів цієї діяльності;

- необхідною передумовою особистісного та професійного розвитку є гуманістична спрямованість процесу підготовки студентів до майбутньої професійної діяльності;

- використання розвивального і проблемного навчання є передумовою розвитку творчості, ініціативності та самостійності студентів, необхідних для майбутньої професійної діяльності;

- закономірністю підготовки до майбутньої професійної діяльності є поступове зближення у навчанні науково-теоретичної і практичної сфер діяльності студентів.

Для досягнення позитивного ефекту психічного та етичного розвитку студента потрібна не тільки грамотна спланована освітня діяльність педагога, але й спеціально організована виховна діяльність, особливостями якої є свідомо постановка цілей розвитку особистості студента і підбір відповідних засобів досягнення цих цілей. Необхідні також інтерес і активність самого студента в процесі його підготовки до майбутньої професійної діяльності, залучення в цю діяльність, здійснення управління процесом навчання через контроль із боку викладача і самоконтроль студента.

При розробці моделі підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи до уваги приймалось, що базова підготовка у вищому навчальному закладі майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності сьогодні здійснюється за освітнім ступенем «бакалавр» і відповідно до чинних вимог забезпечується кількома циклами нормативних навчальних дисциплін.

Навчальна дисципліна «Теорія і методика викладання спортивних ігор» є однією із складових професійно орієнтованого педагогічного циклу і вивчається студентами протягом перших трьох років. Крім того до циклу цих дисциплін входять такі модулі: «Теорія і методика викладання баскетболу», «Теорія і методика викладання волейболу», «Теорія і методика викладання гандболу», «Теорія і методика викладання футболу», «Теорія і методика викладання рухливих ігор». Передуює вивченню цих дисциплін низка нормативних дисциплін, які за своїм змістом і цілями

спрямовані на формування у студентів уявлень про цілі і способи здійснення педагогічної діяльності у цілому («Вступ до спеціальності», «Педагогіка»). Доповнюються ці уявлення навчальними дисциплінами психологічного циклу, в змісті яких розкриваються закони і закономірності психічної організації людини; механізми, що забезпечують її розвиток і взаємодію з навколишнім світом, особливості психічних процесів, що забезпечують таку взаємодію, особливості психічного розвитку дітей шкільного віку та інше.

Отже, до моменту практичного використання теоретичних знань на педагогічній практиці у школі на 4 курсі (7 семестр), у студентів накопичена певна база теоретичних уявлень, які можуть бути узагальненими і конкретизованими у процесі їхньої підготовки щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Наявність такої бази дозволила спроектувати модель цього процесу, яка, з одного боку, ураховує теоретичну підготовку студентів, з другого – залишає місце для реалізації визначених педагогічних умов на практиці.

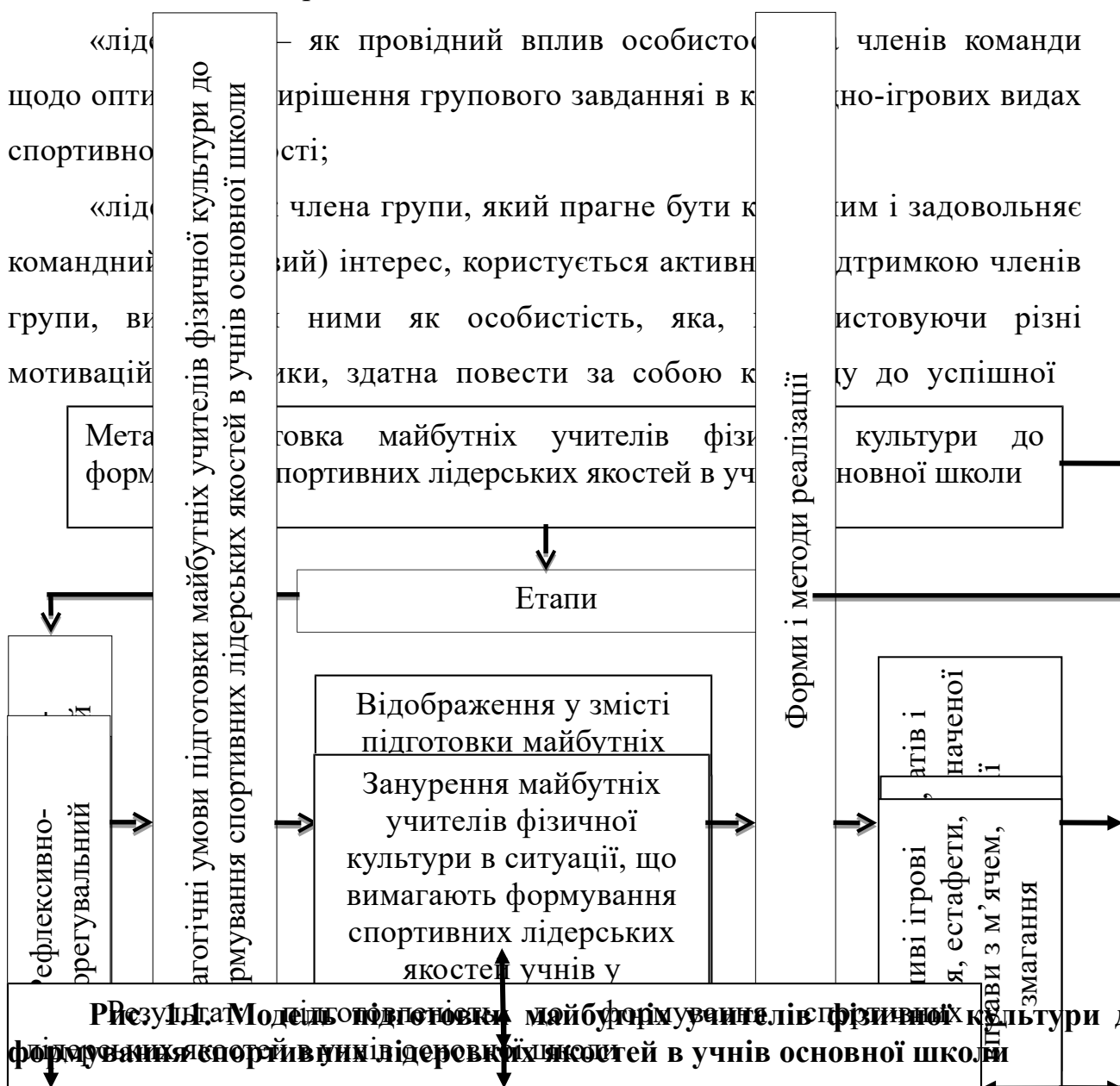
Розроблену модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи розуміємо як загальну схему процесу означеної підготовки, що відображає його основні складові, їх послідовність та підпорядкованість і містить такі етапи: інформаційно-збагачувальний (опанування нового та закріплення вже набутого теоретичного матеріалу на рівні самостійної дослідної роботи), узагальнювально-моделювальний (набуттям студентами конкретного практичного досвіду в розробці та проведенні занять, що моделюють педагогічні ситуації і присвячені проблемі лідерства серед учнів і набуттю в них спортивних лідерських якостей), рефлексивно-корегувальний (спрямований на реалізацію набутого досвіду на практиці щодо формуванні спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в командно-ігрових видах спортивної діяльності). Наочно модель представлена на рис. 1.1.

Результатом реалізації моделі у процес підготовки студентів із упровадженням визначених педагогічних умов є підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Висновки з розділу 1

Аналіз наукового фонду засвідчив наявність різних поглядів щодо визначення сутності феномена «лідерство», що призвело до розмаїття визначень, серед яких домінує здатність особистості до підпорядкування собі інших у стимулюванні, плануванні й організації активності групи, що призводить до реалізації поставленої мети.

У дослідженні розглядаємо:

реалізації поставленої мети;

«лідерські якості особистості» як такі, що проявляються особистістю в діяльності і характеризуються наявністю організаторських здібностей, ініціативністю, відповідальністю, вміннями адекватно оцінювати ситуацію і здатністю приймати відповідні рішення;

«спортивні лідерські якості особистості учнів основної школи» розуміємо як такі, що проявляються в командно-ігрових видах спортивної діяльності в процесі опанування різних видів спорту і характеризуються ініціативністю, відповідальністю, організаторськими здібностями, вміннями оцінювати командну та ігрову ситуацію, спортивним честолюбством, здатністю приймати рішення на користь команди.

Підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи розуміємо як особистісне новоутворення, що формується за результатами підготовки до професійної діяльності студентів у виші і відображає ступінь оволодіння теоретичних знань й опанування практичних умінь щодо формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей у командно-ігрових видах спортивної діяльності. Це передбачає сформованість двох компонентів, якими виступили база знань (когнітивний компонент) та система дій, що забезпечують їх практичну реалізацію (операційний компонент) з відповідними показниками.

Визначено педагогічні умови підготовки майбутніх учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи:

- відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства;
- оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях із фізичної культури;

- занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності.

Розроблено модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, яка відображає основні складові, їх послідовність та підпорядкованість і містить інформаційно-збагачувальний, узагальнювально-моделювальний та рефлексивно-корегувальний етапи.

Основні положення цього розділу знайшли відображення у публікаціях автора [213; 214; 216; 217; 218; 220; 221; 222; 223; 224; 225; 226].

РОЗДІЛ 2

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПЕДАГОГІЧНИХ УМОВ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ФІЗИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ДО ФОРМУВАННЯ СПОРТИВНИХ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ В УЧНІВ ОСНОВНОЇ ШКОЛИ

2.1. Логіка і методика експериментального дослідження

Для вивчення ефективності виокремлених педагогічних умов та моделі підготовки студентів до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи проводилась експериментальна робота на базі факультетів фізичного виховання та фізичної реабілітації Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», на факультеті фізичного виховання та спорту Херсонського державного університету, на факультеті фізичного виховання Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, на факультеті фізичного виховання Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини, на кафедрі теорії та методики фізичного виховання Рівненського державного гуманітарного університету протягом 2008-2015 навчальних років. Завдання дослідження були спрямовані на:

- проведення діагностування стану підготовленості учителів фізичної культури та студентів випускного курсу бакалаврату до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що забезпечує традиційна система підготовки;
- визначення та характеристику рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;
- розробку експериментальної методики підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в

учнів основної школи, що забезпечує реалізацію визначених педагогічних умов і апробувати її ефективність.

В експерименті, на різних його етапах було задіяно 617 осіб, з них 120 учителів фізичної культури, які працюють у середніх загальноосвітніх навчальних закладах, 480 студентів Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Херсонського державного університету та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Основний формувальний експеримент проводився на факультетах фізичного виховання та фізичної реабілітації Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» упродовж 2009-2013 навчальних років і охоплював 137 студентів.

Включаючи в базу експерименту (на констатувальному етапі) інші вищі навчальні заклади враховувалось, що вони представляють різні регіони України (російсько-, україномовні; південь і захід). Крім того, вищі навчальні заклади розрізняються за досвідом підготовки, якісним складом викладачів, матеріально-технічною базою і методичним забезпеченням навчального процесу. Наявність цих розбіжностей давали підстави вважати, що одержані емпіричні дані досить повно представляють різноманіття зовнішніх чинників, що впливають на успішність підготовки майбутніх учителів фізичної культури.

Діагностика рівнів підготовленості фахівців з фізичної культури, які сьогодні працюють у середніх загальноосвітніх навчальних закладах, та майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи здійснювалася за компонентами і показниками, визначеними у попередньому розділі.

Обстеження студентів за показниками когнітивного компонента проводилося за допомогою розробленого питальника, що містив в собі три блоки запитань: за першим – оцінювалось, які саме явища обстежувані

пов'язують із проявом лідерства в учнів основної школи і наявністю в них спортивних лідерських якостей; за другим – з'ясовувалась обізнаність студентів щодо чинників, які впливають на формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей; за третім – які завдання необхідно розв'язувати в роботі з учнями основної школи, щоб прищепити їм лідерські якості, та які засоби використовувати, щоб формувати в них спортивні лідерські якості. Текст питальника подано в додатку (див. Додаток А).

Діагностування студентів за показниками операційного компонента відбувалося за результатами аналізу продуктів діяльності студентів, зокрема за їхніми розробками планів-конспектів із методики проведення занять з учнями з фізичної культури, що виявляли особливості прийняття ними рішень і програми дій у педагогічній ситуації та передбачали формування спортивних лідерських якостей.

Підставою для аналізу цієї документації слугували показники операційного компонента, а саме:

- уміння визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи;
- уміння розробляти і впроваджувати форми і методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

При визначенні системи критеріїв для оцінювання рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи було ураховано, що в контексті професійної діяльності педагога визначені компоненти зумовлюють один одного і сприяють ефективності цієї діяльності тільки цілісно, взаємодіючи як система [97, с. 85].

Відповідно до природи сутності визначених компонентів і їх показників, для оцінювання рівнів підготовленості фахівців і майбутніх учителів фізичної культури, що брали участь в експерименті, використовувалися два критерії, а саме:

- обізнаність як вимір ступеня поінформованості студентів щодо предмета і способів діяльності учителя фізичної культури у сфері формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;
- навченість як вимір ступеня уміння студентів практично формувати спортивні лідерські якості в учнів основної школи.

З урахуванням цих критеріїв була розроблена шкала оцінювання.

Кількісна оцінка даних здійснювалася за ступенем наявності і повноти прояву кожного показника. За обраною шкалою ці прояви оцінювалися у такий спосіб:

3 бали – вичерпна, аргументована відповідь, відтворює постійну, систематичну і всебічну роботу з формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;

2 бали – вичерпна, правильна, але неаргументована відповідь, відтворює постійну, систематичну роботу з формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, але лише у двох із зазначених напрямів;

1 бал – відповідь неправильна, відтворює постійну, систематичну роботу з формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, але лише за одним із зазначених напрямів;

0 балів – відповідь відсутня, відсутність постійної, систематичної роботи з формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Узагальнюючий показник підготовки учителів фізичної культури, які працюють у середніх загальноосвітніх навчальних закладах і студентів випускного курсу факультетів фізичного виховання визначався за сумою балів за показниками когнітивного та операційного компонентів:

$$П = КК + ОК$$

Змістовні характеристики кожного рівня виявлялися за результатами співставлення та узагальнення змісту відповідей обстежуваних на тестування, запитання анкети та змісту їхньої роботи з формування

спортивних лідерських якостей в учнів, що знайшло відображення у поточному плануванні роботи і змісті завдань, які реалізовувалися на заняттях із учнями.

Відповідно до обраних компонентів та показників було визначено й схарактеризовано три рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Високий рівень підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи характеризується теоретичними знаннями засад лідерства та практичними вміннями самостійно формувати спортивні лідерські якості в учнів основної школи. Виявляється у свідомих і систематизованих знаннях щодо теоретичних засад лідерства, ознак прояву лідерських якостей і чинників, що впливають на їх формування; знаннях щодо сутності спортивних лідерських якостей учнів, їх показників та особливостей прояву в учнів основної школи; знаннях засобів і методів формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Студенти цього рівня володіють уміннями визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи; вміють розробляти й упроваджувати форми і методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в навчальній та практичній діяльності.

Середній рівень підготовленості майбутніх учителів фізичної культури характеризується тим, що студенти володіють теоретичними знаннями засад лідерства, але відчують певні труднощі при їх реалізації. Студенти цього рівня обізнані з теоретичними засадами лідерства, ознаками прояву лідерських якостей і чинників, що впливають на їх формування; розуміють сутність спортивних лідерських якостей учнів, їх показники й особливості прояву в учнів основної школи; обізнані із засобами і методами формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, натомість їхні знання мають нестійкий характер. Студенти вміють

визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи, проте не завжди можуть розробляти і впроваджувати форми та методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у практичній діяльності.

Низький рівень підготовленості майбутніх учителів фізичної культури характеризується фрагментарними теоретичними знаннями засад лідерства, у них наявні певні труднощі при їх реалізації, вони потребують сторонньої допомоги. У студентів цього рівня відсутні знання ознак прояву лідерських якостей і чинників, що впливають на їх формування, сутності спортивних лідерських якостей учнів, їх показників та особливостей прояву в учнів основної школи; вони не диференціюють засоби і методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Вміння студентів визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи, розробляти й упроваджувати форми і методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи носять фрагментарний характер і є репродуктивними.

На другому етапі (2010–2014 н.р.) проводився формувальний експеримент, метою якого було виявлення достатності і ефективності визначених педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, доцільності їх реалізації за запропонованою моделлю організації навчального процесу. До початку і після завершення формувального експерименту за описаними вище компонентами підготовленості та їх показниками було проведено обстеження студентів контрольної та експериментальної груп.

На третьому (2014–2015 н.р.) прикінцевому етапі експериментального дослідження здійснювалася систематизація, узагальнення і статистична обробка отриманих в експерименті емпіричних даних. Для досягнення цієї мети вирішувались такі завдання:

- узагальнити і унормувати отримані експериментальні дані за єдиною шкалою;

- виявити тенденції у зміні кількісних і якісних показників підготовленості студентів до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що склалися під впливом досліджуваних педагогічних умов організації навчального процесу;

- інтерпретувати отримані результати та сформулювати висновки.

Вирішення означених завдань здійснювалось на засадах статистичної обробки експериментальних даних, порівняльного кількісного і якісного аналізу даних, які були отримані в контрольній і експериментальній групах у констатувальному і прикінцевому зрізах.

2.2. Зміст підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

Визначаючи зміст підготовки студентів експериментальної групи до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи виходили з того, що в ньому повинні бути реалізовані педагогічні умови, які були визначені і обґрунтовані в результаті теоретичного етапу дослідження.

У дослідженні виходили з того, що підготовка майбутніх учителів фізичної культури до організації командно-ігрових видів спортивної діяльності в основній школі, відбувається при опануванні дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор». Галузевий стандарт вищої освіти за напрямом підготовки 6.010201 «Фізичне виховання» у межах нормативної навчальної дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор» передбачає вивчення таких змістовних модулів як-от: баскетбол як навчальна дисципліна; техніка гри в баскетбол; тактика гри в баскетбол; методика навчання і організація навчально-тренувального процесу; загальні поняття про фізичну підготовку і методика розвитку

фізичних якостей; організація і проведення змагань; науково-дослідна робота студентів з проблем баскетболу; навчальна практика. Більш детально зміст цих модулів розкривається в темах: баскетбол як навчальна дисципліна; історія виникнення і розвитку баскетболу у світі і в Україні; техніка безпеки під час проведення занять з баскетболу; правила гри і методика суддівства змагань з баскетболу; технічна підготовка баскетболіста; методика навчання і вдосконалення прийомів техніки гри; тактична підготовка баскетболіста; методика навчання і вдосконалення тактики нападу і захисту в баскетболі; загальні основи методики навчання і вдосконалення; методи, засоби і форми організації навчального процесу; педагогічний контроль при проведенні занять з баскетболу; загальна і спеціальна фізична підготовка баскетболістів; методика розвитку загальної і спеціальної витривалості баскетболістів; методика розвитку швидкісно-силових якостей баскетболістів; методика розвитку спритності, гнучкості, координаційних здібностей баскетболістів; організація і методика проведення заняття з загальної фізичної підготовки; організація та проведення змагань з баскетболу; види змагань і системи розігрування; системи розігрування змагань та їх характеристика; складання положення про змагання; аналіз правил гри; науково-дослідна робота студентів з проблем баскетболу; складання конспектів і самостійне проведення заняття з баскетболу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів різних вікових груп.

За аналогією упорядковано і змістовні модулі щодо методики викладання волейболу, гандболу та футболу в основній загальноосвітній школі. Повний зміст системи блоків змістовних модулів дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор» наведено в додатку Б.

Державний стандарт з нормативної навчальної дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор», що входить до професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури, дозволяє констатувати, що питання формування лідерських якостей взагалі, та спортивних

лідерських якостей в учнів основної школи, зокрема в ігрових видах спортивної діяльності, у змісті цієї дисципліни не висвітлюється.

Зважаючи на це і відповідно до першої педагогічної умови – відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства було доповнено зміст робочих програм навчальної дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор», до складу якої увійшли модулі «Теорія і методика викладання баскетболу», «Теорія і методика викладання волейболу», «Теорія і методика викладання гандболу» та «Теорія і методика викладання футболу», до змісту яких було введено такі теми: лідерські якості й ознаки їх прояву; чинники формування спортивних лідерських якостей; особливості прояву спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в командно-ігрових видах спортивної діяльності; шляхи і засоби формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи; форми та методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у спортивних іграх.

У змісті лекцій наголошувалося на тому, що серед властивостей особистості лідера спортивної команди, відзначаються його моральні (відповідальність, чесність, справедливість), організаційні (вміння планувати, вміння бачити найближчу перспективу, вміння організовувати колектив, вміння вести за собою, вміння завойовувати і підтримувати авторитет), психологічні (спостережливість, емпатійність, толерантність, гнучкість, рефлексивність) та суто спортивні (володіння технікою гри, володіння методикою тренування, володіння методикою підготовки до перемоги) якості.

Увага студентів приверталась до того, що висування особистості в позицію лідера неможливо розглядати поза наявності конкретного колективу, який в спортивних іграх виступає як команда. На початковому етапі становлення колективу основне значення має особистісна позиція учня, яку він займає щодо мети групової спортивної діяльності. На етапах

більш зрілого, сформованого колективу учнів основним чинником висунення в позицію лідера стає відповідність особистості нормам і цінностям групи. Іншими словами, на початку функціонування групи кожний учень сам визначає своє місце в групі і саме від нього особисто залежить позиція, яку він займає в системі відносин в групі; зі зміцненням команди учнів як колективу, визначенням його норм, пріоритет у позиціюванні кожного члена команди переходить до самого колективу. Однак, цей процес не знижує ролі кожної окремої особистості та її активності, яка сприяє руху команди до більш високого рівня функціонування.

Отже, кожен учитель фізичної культури повинен бути обізнаним: через що в учнів формується лідерська позиція; до чого у процесі роботи в колективі учнів, може привести лідерська позиція; яким чином ця позиція може відбиватися на особистісному стані учнів та їх міжособистісних відносинах; з чого складається статус лідера та інші.

Ми згодні з думкою Г. Тажутдінової, що колективна діяльність опосередковує взаємини членів групи, є змістовою характеристикою їх спілкування, сприяє виявленню особливостей особистості кожного з її учасників. Високі ділові та моральні якості, виявлені особистістю в діяльності, є основою її авторитету, який і є основою лідерського статусу [212, с. 14].

Якщо особистість популярна, але не авторитетна в групі, то вона не буде здійснювати змістового впливу на інших, і якщо авторитетна особистість не популярна, то через відсутність широких контактів з оточуючими (в силу замкнутості або інших причин) вплив авторитету зводиться до мінімуму. Таким чином, авторитет – змістовий, а популярність – динамічний боки лідерства.

Ще одна обставина, яка враховувалась при оновленні змісту робочих програм, стосувалась критичного аналізу вимог щодо фізичного виховання учнів. Наприклад, з'ясовувалося, чому заняття із фізкультури у школі

здебільшого не сприяють формуванню спортивних лідерських якостей учнів. Заняття з фізкультури переважно зорієнтовані на систему нормативів, які потрібно обов'язково виконувати. Проте переважній більшості учнів не вистачає часу на повноцінну підготовку згідно з цими нормативами, а вчителям бракує часу для запровадження нових науково обґрунтованих методів навчання, потрібних для формування спортивних лідерських якостей. Заняття з фізкультури перетворюються в багатьох випадках на примусову рухову діяльність і, як наслідок, дітям неможливо прищепити потребу у фізичних вправах. Отже, нагальною є потреба критично оцінити пріоритети щодо занять із фізичної культури, виявити нові критерії ефективності фізичної підготовки і фізичної культури у формуванні спортивних лідерських якостей, їх місце в цілісній системі розвитку особистості учня.

У загальному вигляді у змісті робочих програм було визначено такі розділи:

1. Особистість і її лідерські якості (загальні поняття про лідера, лідерство, лідерські якості); сучасні наукові підходи до розуміння сутності чинників лідерства особистості, моделі лідерства.

2. Складові спортивних лідерських якостей.

3. Соціальні, психологічні та педагогічні чинники формування спортивних лідерських якостей, особливості їх прояву в учнів основної школи.

4. Педагогічне керівництво процесом формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Більш конкретно зазначені розділи передбачали обговорення зі студентами таких питань:

- наукові підходи щодо розробки концепції особистості лідера та їх відмінності;
- базові наукові поняття про лідерство серед дітей;

- система критеріїв спортивних лідерських якостей учнів основної школи;
- методи діагностики, оцінки і самооцінки спортивних лідерських якостей;
- соціальні, психологічні та педагогічні методи мотивування дитини до лідерства;
- чинники, що впливають на ставлення особистості до лідерства;
- психолого-педагогічне забезпечення процесу формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;
- розробка індивідуально зорієнтованих програм формування спортивних лідерських якостей учнів основної школи.

Особлива увага при обговоренні цих питань приділялась їх культурологічній і професійній спрямованості.

Вважалось, що культурологічний аспект знань і вмінь стосовно лідерства та формування спортивних лідерських якостей служить методологічною і загальнотеоретичною основою професійного становлення майбутнього фахівця. Саме на базі осмислення таких знань і вмінь у контексті культури формуються професійні цінності майбутнього педагога, розвивається здатність усвідомлено здійснювати обґрунтований вибір серед альтернативних рішень і напрямів професійної діяльності, формується така найважливіша якість мислення, як системність.

Другий аспект – це розуміння студентами механізмів процесу розвитку, виховання та формування певних якостей особистості учня. Важливо було домогтися, щоб підготувати не ремісника, а фахівця, який не тільки добре розуміє теоретичні засади навчально-виховного процесу, але й здатний прогнозувати його перебіг, наслідки тих чи тих впливів.

Третій аспект, у якому відслідковувався зміст обговорюваних питань торкався знань студентів про засоби розвитку спортивних лідерських якостей особистості учня, про прийоми і методи роботи щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, найбільш придатні

форми навчальної діяльності. При цьому особливе значення надавалось виявленню меж найбільш ефективного використання тих чи тих засобів формування спортивних лідерських якостей, їх переваг і недоліків.

Четвертий аспект, у якому систематизувався зміст навчальної дисципліни, становили знання студентів про критерії і показники ефективності педагогічної діяльності щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, про діагностичні методики, що дозволяють відслідковувати розвиток цих якостей.

П'ятий аспект – уміння використовувати теоретичні знання для рішення типових професійних задач, пов'язаних із формуванням спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Для повноцінної ж підготовки фахівця до професійної діяльності в галузі фізичної культури важливо навчити його оперувати цими знаннями, використовувати їх для рішення професійних задач.

З урахуванням зазначених аспектів, усвідомлення студентами змісту кожної теми систематизувалося за такими блоками:

- інформаційно-пізнавальний блок (що повинен знати педагог);
- діяльнісний блок (що повинен вміти педагог);
- методичний блок (як можна діяти педагогу в організації формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи).

Наводимо приклад розробки за цими блоками змісту до розділу «Особистість і її лідерські якості».

1. Інформаційно-пізнавальний блок, що включає теоретичні відомості із запланованих тем. У результаті цього блоку студенти повинні дати учням основної школи уявлення про таке:

- хто такий лідер;
- які існують групи лідерських якостей;
- якими якостями повинен володіти лідер;
- лідер, його роль у життєдіяльності класу;
- лідер – організатор, його здібності та їх розвиток;

- лідер і його команда;
- що таке спортивні лідерські якості;
- які лідерські якості можна віднести до спортивних;
- у чому проявляються спортивні лідерські якості.

2. Діяльнісний блок, що включає практичне відтворення теоретичних знань із запланованих тем. У результаті засвоєння цього блоку студенти повинні навчити учнів:

- брати на себе роль старшого товариша;
- бути рішучими, впевненими в собі, витриманими, наполегливими, зібраними, вимогливими;
- брати відповідальність за дії членів групи;
- вести за собою колектив;
- виховувати в себе почуття успіху;
- піднімати свою самооцінку.

3. Методичний блок (на допомогу педагогам). Розробка дидактичних, рольових ігор, що сприяють формуванню в учнів уявлень, умінь і навичок за змістом цього розділу.

Задля реалізації другої педагогічної умови, оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях із фізичної культури використовувались інтерактивні форми навчання. При визначенні методів і прийомів реалізації цієї умови враховувалось, що зовнішнім чинником професійного становлення є навчально-виховний процес, який передбачає не тільки засвоєння знань, умінь і навичок, а й розвиток індивідуальних властивостей, особистісних та лідерських якостей майбутнього вчителя, що дозволяють йому самостійно освоювати професійні обов'язки, виконувати їх оптимальними способами.

Становлення професійної компетентності вимагає від майбутнього учителя розуміння не лише того що і за яких умов повинно відбуватися, але й того, як це повинно відбуватися, як він, педагог, може це зробити,

щоб воно дійсно відбулося. Одного знання тут недостатньо. Треба навчитися на власному досвіді у процесі самопізнання відсторонено спостерігати процеси, що пов'язані з набуттям спортивних лідерських якостей, перенесенням їх у професійну діяльність.

Навчальний простір існує в рамках організації таких форм навчального процесу, як спецкурси, модулі навчальних курсів, самостійна робота, факультативні заняття та консультації. При цьому засновничими є активні форми і методи навчання (лекції-дискусії, ділові ігри, аналіз конкретних ситуацій, тренінги і ін.).

Сьогодні існують певні засоби і способи цілеспрямованого розвитку лідерських якостей. По-перше, це робота з регулятивною сферою; по-друге, робота з когнітивною сферою і, по-третє, це виконання певних вправ або штучне створення таких умов, які пред'являє людині його професійна діяльність. Оволодіння методикою педагогічної підтримки і супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів здійснювалося через навчально-виховні заходи, а саме: проблемні лекції, дискусійні лекції, ділові ігри, рольові ігри, тренінги та ін.

Проблемні лекції. Проблемний підхід відрізняється від традиційних підходів питомою вагою і місцем, відведеного проблемної ситуації в структурі діяльності. Якщо в традиційних методах спочатку викладається деяка сума знань, а потім пропонуються тренувальні завдання для їх зміцнення і закріплення, то тут (за проблемним підходом) учень із самого початку ставиться перед проблемою, вирішення якої вимагає самостійності. Не від знання до проблеми, а від проблеми до знання - такий девіз проблемного навчання.

Проблемні лекції, які були задіяні при навчанні, безпосередньо стимулювали розвиток творчого мислення. Фактично вирішення проблемної ситуації – це завжди творчий акт, результатом якого є не тільки отримання певного конкретного знання, але й позитивне емоційне переживання успіху, почуття задоволення. Бажання пережити ці почуття

призводить до народження нових та розвитку наявних пізнавальних мотивів, що необхідно для «наповнення» лідерських компетенцій фахівця.

Основні труднощі в проблемному навчанні – підбір проблемних задач. Їх добирали за такими умовам: 1) які б викликали інтерес у того, кого навчають; 2) були доступні його розумінню (тобто спиратися на вже наявні знання); 3) складали «зону найближчого розвитку», тобто були одночасно і посильними, і не занадто тривіальними; 4) давали предметне знання відповідно до навчальних планів і програм; 5) розвивали професійне мислення.

Дискусійні лекції. Елементи дискусії (суперечки, зіткнення позицій, навмисного загострення і навіть перебільшення суперечностей в змістовному матеріалі, що обговорюється) використовувалися в організаційних формах навчання, включаючи лекції. У лекціях-дискусіях виступали два викладачі, що захищали принципово різні погляди на проблему, або один викладач, який володіє артистичним даром переконання. Але найчастіше дискутують не викладачі між собою, а викладачі та учні або учні один з одним. В такому випадку бажано, щоб учасники дискусії представляли певні групи, що приводить у дію соціально-психологічні механізми формування ціннісно-орієнтаційної єдності, колективної ідентифікації та ін., які підсилюють або навіть породжують нові мотиви діяльності.

Важливо, що дискусії зазвичай мають післядії у формі пошукової або пізнавальної активності за рахунок емоційного поштовху, одержуваного в ході дискусії.

Предметом дискусії виступали не тільки змістовні проблеми, але й моральні, а також міжособистісні взаємовідносини самих учасників групи. Результати таких дискусій (особливо коли створюються конкретні ситуації морального вибору) набагато краще модифікують поведінку людини, ніж просте засвоєння деяких моральних норм на рівні знання.

Ділові ігри. Було використано різні види ігор, як у навчальних цілях,

так і для вирішення реальних проблем (наукових, виробничих, організаційні тощо), – це навчальні, імітаційні, рольові, організаційно-діяльні, операційні, управлінські, військові, рутинні, інноваційні й ін.

Ділова гра – форма відтворення предметного і соціального змісту майбутньої професійної діяльності фахівця, моделювання тих систем відносин, які характерні для цієї діяльності як цілого (В. Бабурін).

Таке відтворення досягається за рахунок знакових засобів, моделей і ролей, що грають інші люди. При правильній організації гри той, кого навчають виконує діяльність професійну за формою, але навчальну за своїми результатами і основним змістом. Не можна забувати, що імітаційна навчальна модель завжди спрощує реальну ситуацію і особливо часто за рахунок позбавлення її динамічності, елементів розвитку. Зазвичай учень має справу тільки зі «зрізами» різних стадій розвитку ситуації. Але це неминуча плата за право на помилку (відсутність важких наслідків, які могли б наступити при прийнятті неправильних рішень в реальних умовах), низьку вартість моделей, можливість відтворювати на моделях ситуації, взагалі неможливі на реальних об'єктах і т.п.

Ефективність навчальних ділових ігор у плані формування лідерських якостей у порівнянні з більш традиційними формами навчання (наприклад, лекцією) досягається не тільки за рахунок більш повного відтворення реальних умов професійної діяльності, а й за рахунок більш повного особистісного включення учня в ігрову ситуацію, інтенсифікації міжособистісного спілкування, наявності яскравих емоційних переживань успіху або невдачі. На відміну від дискусійних та тренінгових методів, тут виникає можливість спрямованого озброєння учня ефективними засобами для вирішення завдань, що задаються в ігровій формі, але відтворюють весь контекст значущих елементів професійної діяльності, у тому числі і лідерської.

Двоплановий характер ігрових методів, тобто наявність плану ігрового, умовного і плану навчального, що заставляє максимально

наближати умови гри до реальних умов професійної діяльності, вимагає постійного балансування між двома крайностями. Домінування умовних моментів над реальними призводить до того, що азарт захлюстує гравців і, прагнучі виграти, у що б то не стало, вони ігнорують основний, навчальний план ділової гри. Домінування реальних компонентів над ігровими призводить до ослаблення мотивації і втрати переваг ігрового методу перед традиційними.

І в дискусійних методах, і в тренінгових значення в навчальних ділових іграх надається елементам проблемності. Завдання повинні включати в себе певні суперечності, до вирішення яких той, кого навчають підводиться в процесі гри (В. Андрєєв).

Тренінг. Обираючи тренінг у своїй роботі, виходили з того, що:

- тренінг є одним з найбільш доступних шляхів інтенсивного навчання в групі, що досягається завдяки сильному емоційному підкріпленню і посиленню зворотного зв'язку, механізм якої стимулює учасників до більш правдивого і глибокого самоаналізу і самосвідомості, зворотний зв'язок також стимулює процеси ідентифікації та рефлексії;
- тренінг надає людині можливість навчитися мислити і діяти самому в сприятливих умовах, коли ціна помилки невелика; тренінг дає також можливість його учасникам екстеріорізувати набутий досвід, піддати його рефлексії, критиці і розвитку;
- тренінг дозволяє підвищити інтенсивність і стійкість змін, що виникають, максимально використовувати можливості кожного учасника; він стимулює аналітичну активність, озброює інструментами і прийомами аналізу і наочно демонструє перевагу такого підходу;
- тренінги можна використовувати на різних етапах формування знань у процесі професійного становлення фахівця.

У вітчизняній психології одним з поширених визначень тренінгу є розуміння його як активного методу навчання, або соціально-психологічного впливу.

А. Петровський розглядає соціально-психологічний тренінг «як засіб впливу, спрямований на розвиток знань, соціальних настанов, умінь і досвіду в області міжособистісного спілкування», «засіб розвитку компетентності у спілкуванні», «засіб психологічного впливу» (А. Петровський).

На сучасному етапі, А. Маркова вводить термін «професійний тренінг», визначаючи його як систему впливу, вправ, спрямованих на розвиток, формування і корекцію у людини необхідних професійних якостей. На її думку, з професійним тренінгом не слід змішувати загальноособистісні тренінги, які спрямовані на розвиток у людини уміння спілкуватися, виразити себе.

При проведенні професійного тренінгу, на думку А. Маркової, можуть застосовуватися прийоми зміни станів людини, характерні для будь-якого процесу формування:

- «розігрів», «розморожування» фахівця, забезпечення його відкритості, зниження непотрібної напруженості, подолання особистісного опору змінам;

- лабілізація – усвідомлення людиною неадекватності своєї поведінки в певних професійних ситуаціях, незадоволеність колишніми формами поведінки, створення позитивної мотивації до навчання, готовності до засвоєння нового;

- подання прийомів, «технік» нової професійної поведінки, наявності його альтернативи;

- «заморожування» – закріплення нових способів діяльності, інтеграція їх в особистість.

Третя педагогічна умова, занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності, передбачала систематизацію знань, накопичених студентами в процесі другого етапу експерименту і вироблення в них стійких стереотипів

діяльності щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в командно-ігрових видах спортивної діяльності. З цією метою на практичних заняттях зі спортивних ігор відпрацьовувалися прийоми організації діяльності учнів основної школи в командних іграх, спрямованих на формування спортивних лідерських якостей. При цьому, предметом обговорення виступали: особливості професійної підготовки і ставлення педагога до ситуації; осмислення «розриву» між теоретичними знаннями і результатами власної діяльності, пов'язаної зі створенням позиції лідера в шкільному колективі (зокрема, у вирішенні конкретної педагогічної ситуації); рефлексія переживань, бажання щодо подолання такого «розриву»; пізнання сутності суперечності через вихід за рамки конкретної ситуації наведенням типових прикладів діяльності вчителів із визначення позиції лідера і переведенням розмови на особливості вирішення цієї проблеми; саморегуляція через створення плану самовдосконалення щодо формування спортивних лідерських якостей учнів; узагальнювальний самоаналіз щодо прогнозування шляхів і способів педагогічної діяльності в контексті формування спортивних лідерських якостей учнів.

Рефлексія досвіду вирішення проблем, що створювались у таких ситуаціях, надавала можливість майбутнім учителям накопичити «банк» уявлень про способи їх вирішення, набутти орієнтирів, що допомагають оперативно і продуктивно діяти перевіреним способом у мінливому перебігу педагогічного спілкування-взаємодії з учнями.

2.3. Експериментальна методика підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

Методика підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

передбачала поетапну і послідовну реалізацію визначених педагогічних умов відповідно до обраних етапів.

На першому – інформаційно-збагачувальному етапі, студенти опановували новий і закріплювали набутий теоретичний матеріал на рівні самостійної дослідної роботи в традиційних формах таких, як складання рефератів і аналіз джерел із визначених тем, підготовка матеріалів для дискусій і міні-доповідей («Спортивний лідер, хто він...?», «Чи є лідерство серед учнів основної школи педагогічною проблемою? Чому?», «Чи достатньо уваги сьогодні приділяється проблемі лідерства серед учнів основної школи?», «Які види спорту, на Ваш погляд, можуть сприяти формуванню спортивних лідерських якостей в учнів основної школи?», «Лідерство у житті та спорті», «Феномен лідерства», «Спортивне лідерство») тощо.

Так, наприклад, при підготовці матеріалів до дискусій, студентам пропонувалося виконати наступні завдання. При опануванні теми «Феномен лідерства» студенти обґрунтовували, в чому саме полягає феномен лідерства? Аналізували особливості самооцінки лідерів? Визначали роль лідерських якостей у житті звичайної людини? В темі «Спортивний лідер, хто він...?» студенти характеризували важливість ролі лідера для спортивної команди, розкривали взаємозв'язок розвитку лідера по відношенню до команди. Визначаючи «Чи є лідерство серед учнів основної школи педагогічною проблемою? Чому?» студенти занотовували ситуації, в яких було використано лідерство серед учнів, готували виступи про людей, яких вважали лідерами. Тема «Лідерство у житті та спорті» мала на меті порівняння лідерських якостей, котрі проявляються у буденному житті і спортивних лідерських якостей, важливих в спортивній діяльності. Зміст цих тем передбачав розкриття питань пов'язаних із: організацією міжособистісних відносин у спортивній команді; розкриття сутності лідерства у спортивній команді; функції лідерства в команді; диференціацією лідерських ролей.

Зокрема, наголошувалося на тому, що перед групою (спортивною групою) як формальною організацією з моменту її виникнення стоять конкретні і чіткі завдання, на виконання яких націлені як учитель, так і весь колектив.

Діяльність з виконання поставлених завдань змушує учителя і членів команди взаємодіяти, кооперувати свої зусилля, шукати і встановлювати особисті, ділові (формальні) контакти, які є першою і основною умовою виникнення формальних (ділових) взаємовідносин. У ході цього процесу встановлюються, зберігаються і змінюються взаємовідносини між учасниками спільної діяльності. По завершенні самостійної роботи студенти мали написати твір-роздум «Я-лідер», який був націлений на висвітлення думок студента на себе як лідера.

Наступні теми лекцій були присвячені розкриттю сутності, цілей і завдань у вихованні спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, як-от: хто такий лідер, які якості можна вважати лідерськими, що таке спортивні лідерські якості, де можуть проявлятися лідерські якості та спортивні лідерські якості, з якого віку можна формувати лідерські якості.

У межах такої інформації надавалась загальна характеристика основних теорій лідерства, розуміння лідерства у психолого-педагогічній літературі, визначення впливу колективу на формування лідерських якостей, особистість лідера і спортивний колектив, характеристика лідерських якостей, зіставлення лідерських якостей зі спортивними лідерськими якостями, потреба у формуванні спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Питання, які обговорювались, узагальнювались відповідними малюнками та наочними схемами.

Не менш важливою, на наш погляд, була інформація для студентів щодо розкриття сутності лідерства в підлітковому віці. Задля цього студентам пропонувалося опанувати знання щодо особливостей лідерства в колективі підлітків; етапи особистісного просування в позицію лідера; педагогічне стимулювання лідерства; педагогічні умови формування

лідерства. У лекціях наголошувалося на тому, що у дитячому співтоваристві лідерство, зберігаючи свою сутність, володіє рядом особливостей, пов'язаних з: своєрідністю розвитку дитини на тій чи іншій віковій ступені; вченням як переважним видом діяльності школяра; ситуацією лідерства (формальне/неформальне, тимчасове/постійне, одно/різновікова група); заданістю відносин з педагогами.

Багато проблем групового лідерства залишаються як і раніше відкритими і для дитячих і для юнацьких колективів. Хоча вони відіграють велику роль: адже той вплив, якому піддається дитина в цих групах, багато в чому визначає формування його особистості, життєвих позицій. Перенесення фактору соціалізації з сім'ї в підліткове середовище призводить до того, що з певного віку однолітки починають грати вирішальну роль у житті школярів. Діти, які володіють високим статусом в колективах, надають особливий вплив на однокласників (товаришів по команді і т.д.).

Наголошувалося, що при формуванні лідерських позицій у дітей та підлітків дуже важливо визначати і відстежувати їх систему неформальних цінностей і норм. У ході особистісного просування в позицію лідера необхідне поетапне проходження таких фаз як-то: особистісне визначення (позиційне і діяльнісне); проблематизація в позиції лідера (яку проблему буде вирішувати лідер); побудова програми особистісного просування; оволодіння елементами діяльності та особистої рефлексії.

Для виникнення та існування лідерства необхідно забезпечити збіг двох його сторін, пов'язаних з двоякістю природи лідерства. З одного боку, потреба дитячого співтовариства в різноманітних лідерах, з іншого – особистісні особливості дитини: його схильності, мотивація, характер, потреба в самоствердженні. При збігу формується лідерська позиція дитини, з'являється ефективний лідер. При розбіжності – з'являється формальний лідер, або руйнується система лідерства.

Наступні теми, які пропонувались студентам були пов'язані з ознайомленням із методами діагностики, оцінки і самооцінки лідерських якостей учнів, із соціальними, психологічними та педагогічними методами мотивування учнів до лідерства. Задля цього студенти були ознайомлені із: методикою самооцінки лідерських якостей; методикою виявлення комунікативних, організаторських здібностей; зі способами діагностики організованості колективу і т.ін. (див. Додаток В).

На другому – узагальнювально-моделювальному етапі, передбачалася робота зі студентами з усвідомлення засобів цілеспрямованого розвитку спортивних лідерських якостей в учнів основної школи і принципів їх застосування. Оволодіння методикою педагогічної підтримки і супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів здійснювалось у процесі тренінгу розвитку лідерських якостей, у якому були задіяні різноманітні вправи («Цитати про лідерство», «Риси лідера», «Якості лідера», «Мої сильні боки», «Почуття успіху», «Переправа», «Я – Лідер?», «Здатність до компромісу», «Цілі команди», «Оцінка самого себе», «Емблема лідерства», «Кодекс поведінки лідера»), рольові ігри («Стили лідерства», «Дігікон», «Їхали цигани»), ділові ігри («Лідер», «Моя команда», «Я лідер команди»), психологічні ігри («Адаптація», «Фотограф»), моделювання ситуацій, комплексні ігрові заняття («Лідер і лідерство», «Основи лідерства», «Лідер у тобі») тощо.

У тренінгу розвитку лідерських якостей (за О. Євтіховим), були задіяні такі методи групової роботи та тренінгові процедури:

1. Діагностичні процедури. Використовувалися як засіб отримання учасниками тренінгу нової інформації про себе, формування глибшого саморозуміння і саморозкриття, а також забезпечення та контролю ефективності тренінгових процедур і тренінгу в цілому.

2. Інформування (заплановане і ситуативно-обумовлене). Здійснювалося провідним для розвитку компетентності учасників в питаннях лідерства, керівництва та управління, міжособистісної взаємодії

та поведінки в конфліктних ситуаціях, а також з метою формування змістовного контексту в групі, підготовки учасників до виконання вправ і процедур.

3. Психогімнастичні вправи. Включалися в програму тренінгу як в змістовних цілях (розвиток професійно значущих та лідерських якостей, відпрацювання лідерського поведінки в модельованих тренінгових ситуаціях і т. п.), так і з метою створення оптимальної робочої атмосфери (формування внутрішньогрупового тренінгового простору, підтримки працездатності учасників, завершення заняття і т. п.).

4. Групова дискусія. Використовувалася в цілях навчання учасників конструктивному аналізу ситуацій, формування навичок переконливого впливу і управління процесами вироблення колективного рішення, розвитку вміння слухати і сприймати аргументи опонентів. Групова дискусія дозволяє зіставити протилежні думки, побачити проблему з різних сторін, зменшити опір відносно нової інформації, від особистої та від очікуваної.

5. Метод розігрування ролей. Дозволяв відпрацьовувати й закріплювати лідерські моделі поведінки в навчальних ситуаціях.

6. Метод аналізу ситуацій. Використовувався в цілях об'єктивації ситуації взаємодії, стимулювання глибокого усвідомлення учасниками власних способів поведінки, а також дій і мотивів партнерів.

7. Сюжетно-рольова гра. Призначалася для формування досвіду управління груповими процесами, відпрацювання й закріплення лідерської поведінки в контексті внутрішньогрупової взаємодії.

8. Індивідуальна і групова рефлексія. Проводилася в кінці заняття і була спрямована на осмислення процесів, способів і результатів індивідуальної та спільної діяльності.

9. Ведення щоденникових записів. Використовувалося для збереження інформації, отриманої в ході тренінгу (під час процедур інформування, виконання саморефлексивних та інших вправ), а також

фіксації результатів спостережень в рамках позатренінгових «домашніх» завдань.

У програмі тренінгу були представлені такі змістові блоки роботи:

1. Блок формування індивідуальної та групової працездатності. Включав комплекс вправ і процедур, орієнтованих на формування в групі емоційної згуртованості, довіри і відкритості між учасниками, що забезпечує можливість подальшої успішної роботи.

2. Інформаційний блок. Складається з комплексу процедур інформування, спрямованих на формування когнітивної компетентності учасників тренінгу в області лідерства та управлінської діяльності, а також на придбання актуальних знань в області професійної та міжособистісної взаємодії. Також інформаційний блок включає надання зворотнього зв'язку та консультативної допомоги учасникам, які відчують труднощі в процесі практичного застосування отриманих знань.

3. Блок розвитку особистісних і соціальних якостей. Містить комплекс вправ і процедур, орієнтованих на фокусування уваги учасників на власну особистість, розвиток їх самосприйняття, мотивації до лідерства, комунікативних якостей, міжособистісної чутливості, а також чутливості до групових процесів.

4. Блок розвитку професійно-управлінських якостей. Включає комплекс вправ і процедур, призначених для озброєння учасниками ефективних у професійній діяльнісних принципів і моделей управлінської взаємодії, розвитку вмінь в області організації професійної життєдіяльності навчальних груп.

5. Блок модифікації та відпрацювання лідерської поведінки в моделюючих ситуаціях. Містить комплекс вправ і процедур, використання яких спрямоване на оволодіння учасниками лідерськими моделями поведінки. У цьому блоці використовуються психогімнастичні вправи, засновані на методах рольових ігор та організації групової дискусії. Розігрування рольових ситуацій допомагає учасникам відпрацювати

навички лідерської поведінки в модельованих ситуаціях, що вимагають організації спільної діяльності, а також типових проблемних ситуаціях всередині групової взаємодії. Групова дискусія дає можливість досліджувати процеси прийняття групою рішень і розвинути у учасників навички переконливого впливу. Для відпрацювання навичок ведення дискусії в групі використовуються завдання і вправи, що зводяться до необхідності виробити спільне групове рішення.

6. Блок формування навичок лідерської взаємодії організаційних лідерів з підлеглими і закріплення їх лідерського образу у підлеглих-послідовників. У цьому блоці використовуються спеціалізовані вправи-завдання, в основі виконання яких лежить необхідність координованої участі всіх членів групи, що дає можливість лідерам проявити свої організаційні здібності з управління діяльністю навчальної групи.

7. Блок завершення занять та супроводу у післятренінгові періоди спрямований на збереження отриманих у тренінгу змін, закріплення і перенесення учасниками в професійну діяльність придбаних ними навичок. Для завершення тренінгових занять використовуються вправи і процедури, спрямовані на надання учасникам можливості оцінити якість виконаної ними роботи. Це дозволяє зв'язати отримані учасниками тренінгу знання та досвід з ситуаціями реального життя.

Наведемо приклади занять, що проводилися зі студентами на формувальному етапі експерименту. До змісту занять було включено виконання вправ, діагностування, рольові ігри та ін.

Тема: «Лідерство».

Мета: підвищення рівня поінформованості студентів про феномен лідерства, формування лідерських якостей та установок до лідерства.

Питання до розгляду:

1. Сучасні теорії лідерства.
2. Риси лідерства.
3. Стилі лідерства.

Хід роботи:

1. Вступне слово про актуальність теми (мультимедійна презентація «Лідерство»).

У різних життєвих ситуаціях ми часто послуговуємося словами «лідер», «лідерство». У всіх без винятку випадках мова йде про особистість, наділену особливими якостями. Це можуть бути люди, які від народження належать до знатних родин (династій), доля яких керувати державою. А можуть бути пересічні люди, зовсім не знатного роду, які в силу тих чи інших обставин стали провідниками нації, її героями. Так чи інакше все це породжує багато міфів пов'язаних з лідерством. Якщо раніше лідерські якості приписували одиницям вибраних, то нині все частіше доводять необхідність володіти лідерськими якостями кожному з нас. Але чи справді цьому можна навчитися? Якими якостями повинна володіти людина для того, щоб бути лідером у сучасному значенні цього слова.

Отож, з'ясуємо основні секрети феномену лідерства».

2. Вправа «Цитати про лідерство».

Цілі: актуалізація досвіду учасників щодо власного розуміння лідерства як феномену.

Завдання для учасників:

1. Об'єднайтеся у групи (не більше 5 осіб).
2. Познайомтеся зі змістом висловлювань про лідерство.
3. Оберіть одне – з яким Ви погоджуєтеся та одне, яке вважаєте неприйнятним для себе.
4. Аргументуйте свій вибір.

Цитати про лідерство

(Матеріали підготовлено Товариством Лева для І Львівської Школи Лідерів на основі матеріалів Fundacji Edukacji dla Democracji)

1. Найкращий володар той, про кого народ знає лише те, що він існує. Трохи гірші ті володарі, які вимагають, щоб народ їх любив і звеличував. Ще гірші ті володарі, що народ їх боїться; а гірші від усіх ті володарі, що

народ їх зневажає. Тому той, хто не заслуговує довіри, не має довіри у людей. Хто вдумливий і стриманий у словах, з успіхом вершить справи, і народ каже, що він діє згідно з природою.

2. Серед великих мас нашого народу є багато обдарованих особистостей, з котрих можна призначати лідерів.

3. Народу буде важко захоплюватися лідерами, котрі тримаються близько землі.

4. Розумний правитель не може і не повинен бути вірним даному слову, якщо така вірність повертається проти нього і якщо вже немає тих причин, що змусили його дати обіцянку. Звісно, така засада нікуди б не годилася, якби всі люди були добрі, та оскільки вони лихі і не встоять на слові, даному тобі, то й тобі нема чого справджувати слово, дане їм. У владаря завжди знайдуться законні причини для виправдання. Щоб показати, скільки угод про замирення, скільки обіцянок стали через віроломство владарів непотрібними папірцями, порожнім звуком, за прикладом не треба далеко ходити. Хто спритніше за інших зумів діяти по лисячому, той і виграв. Одначе треба навчитися добре приховувати в собі лиса, бути великим вдавальником і лицеміром: адже люди такі простодушні, такі недалекі в своїх нетерплячих домаганнях, що ошуканець завжди знайде того, кого можна ошукати.

5. «No es lo mismo hablar de tores, que estar en el redondel».

(Говорити про биків, це не те саме, що битись з ними).

6. Щоб об'єднатись з членами слід діяти відповідно до їх потреб і прагнень ... Тут є місце для двох правил: перше - це реальні потреби членів, а не те, що ми під ними розуміємо; друге - це прагнення членів, котрі вони самі повинні визначити, а не ми за них... Ми повинні звертати особливу увагу на благополуччя членів, починаючи від проблем з роботою і закінчуючи проблемами з харчуванням і опаленням... Повинні допомогти їм перейти від цих речей до розуміння вищих цілей, котрі ми визначили... Власне таким є ключовий метод керівництва.

7. Бути чесним державним діячем означає розумно використовувати внесок окремих людей для загального блага.

8. Насправді люди не можуть обходитись без керівництва так само, як без їжі, води та сну.

9. Лідер непотрібний, коли він чинить всупереч власному сумлінню.

Запитання для обговорення:

- Чи важко було виконувати цю вправу? Чому?
- Що важче?
- Які висновки Ви зробили з цієї вправи?

3. Групова дискусія «Лідером треба народитися ...»

Цілі: з'ясувати для себе природу лідерства, розвиток комунікативної культури студентів.

Правила дискусії:

1. Кожен учасник повинен був визначитися з власною позицією: «Лідером треба народитися, чи лідером можна стати».

2. За сигналом всі учасники об'єднувалися у дві групи в різних кутках кімнати.

3. Упродовж 5 хвилин кожна з груп обговорювала власну позицію та шукала три основні аргументи на її користь.

4. Лідери команд по черзі аргументували вибір позиції.

5. Після оголошення основних аргументів пропонувалося повернутися до питання дискусії та дозволялося у разі зміни позиції перейти в іншу групу, або створити нову. Це була група, в якій учасники дискусії вважали питання для обговорення альтернативним.

Запитання для обговорення:

- Чи важко було відразу визначитися з власною позицією? Чому?
- Як Ви приймали рішення? Спонтанно чи під впливом аргументів?
- Які висновки Ви зробили з цієї вправи?

4. Вправа «Риси лідера».

Цілі: з'ясувати та обговорити характеристики особистості, яку називають лідером; допомогти студентам усвідомити їх важливість

Завдання для індивідуальної роботи:

1. Виберіть 7 рис, які б ви хотіли бачити у лідера та запишіть.

Завдання для групової роботи:

1. Об'єднайтеся у групи (не більше 6 осіб).
2. Обговоріть результати індивідуальної роботи.
3. Проранжуйте риси лідера та виберіть 7 основних.
4. Результати обговорення запишіть на великому аркуші паперу.
5. Аргументуйте групове рішення у великому колі.

Запитання для обговорення:

- Які з характеристик лідера вибрані Вами як основні?
  - Чи важко було досягати згоди? Як Ви діяли приймаючи рішення?
  - Які висновки Ви зробили з цієї вправи?
5. Діагностика лідерських якостей студентів.

Цілі: надати можливість кожному студенту виявити свій стиль лідерства, який переважає, розвиток рефлексивного мислення.

Студентам роздавали опитувальник та пропонували заповнити його відповідно до інструкції (див. Додаток Г).

Запитання для обговорення:

- Чи здивували Вас результати опитування, які стосуються виявленої Вами тенденції щодо власного стилю лідерства?
- Чи залежить стиль лідерства від ситуації, чи від особистісних характеристик людини? Чому?
- Які висновки Ви зробили з цієї вправи?

6. Міні-лекція «Феномен лідерства».

Цілі: підвищити рівень поінформованості учасників про різні концепції лідерства

Тези:

Нові ролі та характеристики сучасного лідера.

Сучасні вимоги передбачають більш розширене розуміння ролі лідера: окрім реагування на зміни, які відбуваються у світі, керівник повинен сам проектувати ці зміни та вміти управляти ними, використовуючи силу команди. Сучасний управлінець виконує багато ролей - наставника, лідера команди, стратега, агента змін. Для цього йому потрібно вміти стратегічно мислити, бути гнучким та створювати умови для успішної співпраці у команді. У підсумку це створює атмосферу, в якій члени команди обмінюються своїми думками, досвідом, обговорюють проблеми та труднощі, приймають рішення та розподіляють відповідальність за успіх. Щоб виконувати всі ці ролі, лідеру мають бути властиві такі характеристики, як гнучкість, стратегічність мислення, кооперативність. Характеристика лідера-стратега передбачає його вміння розробляти бачення майбутнього, уміння ділитися ним з іншими членами команди, зосереджувати їхню увагу не лише на тактичних, поточних питаннях, а й на основній меті, місії організації. Гнучкість лідера є запорукою сприймання та реагування на нові, часом несподівані ідеї інших членів команди, уміння змінювати тактику та стратегію за потребою, активно залучати інших робити свій особистий внесок у розвиток організації. Нові ролі та характеристики сучасного керівника передбачають і нові практики, які повинен використовувати керівник своїй щоденній роботі. Для прикладу: в теорії практиках фасилітативного лідерства нові практики утворюють коло лідерства. Воно складається з наступних практик: зосередження на результатах, процесі, стосунках; пошуки максимально відповідного залучення до процесу прийняття рішень; полегшення досягнення згоди; поділ баченням, що надихає; розробка шляхів до дії; практика наставництва; святкування досягнень.

Варто звернути увагу на те, що існує різниця між керівництвом та лідерством. Так, керівництво забезпечує досягнення цілей організації. Тоді

як лідерство – це бачення розвитку та мотивування людей, здатність здійснювати вплив на інших та здобувати прихильників.

Дж. Кузес та Баррі Познер, досліджуючи феномен лідерства, виділили п'ять фундаментальних вмінь, які дозволяють лідерам досягати успіху:

1. Активне впровадження змін.
2. Інспірування спільного бачення.
3. Надання можливості діяти іншим.
4. Моделювання способів діяльності.
5. Заохочення.

7. Рольова гра «Стилі лідерства»

Цілі: вправлятися у застосуванні основних стилів лідерства, формування установки до лідерства

Завдання для учасників:

1. З числа учасників обирали трьох осіб, яких викладач інструктував окремо. Кожен з них отримував завдання діяти в команді відповідно до одного зі стилів лідерства на вибір: авторитарного, демократичного, ліберального (за К. Левінім, Р. Ліппітом та Р. Уайтом).

2. Кожен з лідерів по черзі організовував рольову гру: наприклад: «Будуємо сучасну школу», для якої студент обирав команду з п'яти осіб за власним бажанням.

3. Учасники команди сідали за стіл на якому в хаотичному порядку було розміщено елементи будь-якого дитячого конструктора (деталі мали бути середнього розміру). З зав'язаними очима вони намагалися виконувати завдання, про яке розповідав їм лідер. Зміст інструкції був довільним. Основна вимога полягала в тому, щоб керівник групи визначив мету діяльності, запланував роботу, контролював процес, приймав рішення відповідно до заданого йому стилю лідерства.

Запитання для обговорення:

- Яка роль була для Вас цікавішою – учасника будівництва чи

спостерігача?

- Що Ви відчували працюючи із зав'язаними очима?
- Чи відчували Ви підтримку лідера, учасників групи?
- Що заставляло Вас діяти саме так?

8. Інформаційне повідомлення «Стилі лідерства».

Тези:

Стилі лідерства за К. Левінім, Р. Ліппітом та Р. Уайтом коротко схарактеризовували за такими основними позиціями.

Авторитарне лідерство. Як правило, авторитарний лідер рішення приймає самостійно. Переваги цього стилю в тому, що група може виконати великий об'єм роботи за короткий час завдяки постійній опіці та контролю з боку лідера. Разом з тим, існує небезпека виникнення таких явищ як конфлікти, прояви агресії викликані прихованими емоціями тощо. Ще однією зі слабких сторін є обмежена активність членів групи, наслідки якої проявляються у результаті праці, оскільки за таких умов отриманий продукт менш оригінальний.

Демократичне лідерство. Такий стиль лідерства передбачає колективний розгляд проблем та колегіальне прийняття рішення (наприклад: голосування). Керівні функції крім лідера виконують інші члени команди. Це призводить до того, що робота в групі може тривати довше, ніж за інших обставин. Однак важливими позитивними моментами даного типу лідерства є висока мотивація, приязна атмосфера, відверте спілкування та повне використання потенціалу всіх осіб.

Ліберальне лідерство. Як правило, цей стиль лідерства відстежується за відсутністю чітко визначених процедур прийняття рішень. Результат роботи такої групи, якою керує ліберал, є гіршим як у якісному, так і кількісному вимірах. Члени команди втрачають більше часу на дискусії про те, що необхідно зробити, ніж на саму роботу. Рівень агресії середній між авторитарним та демократичним лідерством.

У концепції ситуативного лідерства виділяють чотири стилі

лідерства, які визначаються такими факторами як зрілість команди та умови конкретної ситуації, в якій необхідно виконати якесь завдання. Тобто, лідер може діяти гнучко: або делегувати повноваження та підтримувати інших, або навпаки - постійно контролювати, надаючи чіткі інструкції.

Існування різних підходів до визначення стилів лідерства спонукає замислитися над тим, чи можна однозначно визначити, що один стиль лідерства є кращим за інший?

Запитання для обговорення

- Який з описаних стилів найбільш характерний для Вас?
- Що впливає на вибір стилю керування?
- Якою мірою на це впливають: *Ваші особисті риси характеру, знання, вміння та навички; поведінка членів групи; вид завдання.*

9. Підсумкові запитання теми:

- Що з теми було для вас новим?
- Про що хотіли б ще дізнатися?
- Як знання та вміння, отримані в межах цієї теми, можуть допомогти у виконанні ролі лідера?

В процесі роботи із студентами було важливим ознайомити їх із заходами на виявлення підлітків з лідерською позицією, із заходами щодо формування команди чи колективу.

Для цього студентам пропонувалося ознайомлення із тематикою різних видів ігор. Так, студентів ознайомлювали із соціоадаптивними іграми (ігри для виявлення лідера), що дозволяють кожній дитині проявити індивідуальність, творчість, особисті лідерські якості, отримати увагу групи. Такі ігри підкреслюють значущість та рівні можливості кожної дитини в колективі.

Ігри для створення команди служать: для формування вміння працювати в команді, синхронно з іншими людьми; для підвищення згуртованості в групі, формують зону спільних інтересів, підтримку,

продуктивну форму соціальної поведінки, уміння слухати лідера («Слон» та ін.).

Комплексні ігри, наприклад, вибори президентів, парламенту, органів самоврядування. Головна вимога: відтворення процедур відповідно до реальної нормативної бази. Результатами таких ігор було:

- навчання основам самопрезентації та самореалізації;
- виявлення лідерства і формування соціального інституту лідерів загонів;
- розвиток навичок самостійного прийняття рішення і відповідальності;
- формування соціально продуктивних форм діяльності;
- вміння організувати самостійну діяльність.

Ігри, націлені на прояв внутрішньої свободи дитини, креативності та спонтанності, допомагали усувати психоемоційні затиски, психофізичні комплекси, сприяли поліпшенню комунікативного навичку, трансформації аутоагресивних і агресивних комплексів, самооцінки і самосвідомості. Наведемо приклади таких ігор, які були проведені зі студентами.

Психологічна гра «Адаптація» проводилася для виявлення лідерів, генераторів ідей і виконавців, створення творчої атмосфери. Для цього на початку гри група ділилася на мікрогрупи. За виконання завдань вручалися жетони трьох кольорів: червоні – тим, хто подавав ідеї, зелені – тим, хто їх реалізовував, жовті – тим, хто не брав участі (жовтих могло і не бути).

Перше завдання – розминка. Кожен представляв сусіда справа, попередньо поспілкувавшись дві хвилини. Визначалися п'ять найбільш яскравих представників, які ставали лідерами. Вони отримували п'ять червоних жетонів.

Друге завдання – навколо п'яти лідерів збиралися п'ять мікрогруп, які формувалися за бажанням. Кожній групі давалося завдання: намалювати дружній шарж на кожного з присутніх. Чия ідея – червоний жетон, хто

намалював – зелений. Учасники з червоними жетонами переходили в іншу мікрогрупу (за годинниковою стрілкою).

Третє завдання – необхідно було придумати творчий підпис до шаржу (попередньо ведучий збирав шаржі і роздавав їх у мікрогрупи, враховуючи, щоб вони не попали в ту ж саму групу). Чия була ідея – червоний жетон, хто виконував – зелений.

Четверте завдання – «три «Д» (Друг Для Друга): студенти придумували для сусідньої групи завдання. Чия була ідея – червоний жетон, хто виконував – зелений. Студенти з червоними жетонами переходили в іншу групу.

П'яте завдання – ведучий для всіх мікрогруп давав однакове завдання.

Гра закінчувалась колективним обговоренням, відбувався із врученням лідерам груп знаків «дослідників».

Наступна гра дозволяла виявити лідерів і розкрити систему симпатій-антипатій в групах.

Гра «Фотограф». Пропонувалося, щоб студенти уявляли, що вони всі – велика родина і потрібно всім разом сфотографуватися для сімейного альбому. Студенти обирали «фотографа». Він розташовував всю сім'ю для фотографування. Першим з родини вибирався «дідусь». Він теж брав участь у розстановці членів «сім'ї». Більше ніяких настанов не давалося і студенти самі вирішували, кому ким бути і де стояти. Учитель тільки спостерігав за цією цікавою картиною. Роль «фотографа» і «дідусів» зазвичай беруться виконувати прагнучі до лідерства хлопці. Однак, не виключені елементи керівництва інших «членів сім'ї». Учителю було цікаво поспостерігати за розподілом ролей, активністю-пасивністю у виборі місця розташування.

Ця гра відкривала учителю нових лідерів і розкривала систему симпатій-антипатій в групах. Після розподілу ролей і розстановки «членів сім'ї» «фотограф» рахував до трьох. На рахунок «три!» Всі дружно і дуже голосно кричали слово «сир» і робили одночасний хлопок в долоні.

Далі наведемо приклад вправ, які були реалізовані у ході формувального експерименту в межах тренінгів з лідерства.

Вправа «Якості лідера».

Мета: формування у студентів уявлень про лідерські якості.

Процедура виконання: Вправа складалася з трьох етапів. На першому етапі кожний учасник індивідуально складав список з семи найбільш важливих якостей, якими, на його думку, необхідно володіти людині, щоб стати лідером. Потім кожен учасник зачитував свій перелік групі. На другому етапі група колегіально аналізувала всі якості, що були озвучені і визначила п'ять найбільш значущих якостей для лідера групи. Загальний список якостей зачитувався ведучим і обґрунтовувався учасниками. На третьому етапі кожний учасник за п'ятибальною шкалою оцінював ступінь розвиненості виділених групою особистісних лідерських якостей. Результати зачитувалися групі.

Пояснення наступної вправи готувало групу до інформування, в процесі якого ведучий коротко знайомив учасників з основними ідеями персоналістичного, ситуаційного і поведінкового підходів дослідження лідерства, а також з різними моделями лідерських якостей організаційного лідера.

Ознайомлення учасників тренінгу з якостями, необхідними для успішного виконання лідерських функцій, підвищувало їх мотивацію до саморозвитку цих якостей.

Вправа «Мої сильні боки».

Мета: продовжувати формувати у студентів уявлень про лідерські якості.

Процедура виконання: Кожному учаснику пропонувалося скласти список його безумовно цінних якостей. До нього вносилися якості з перерахованих нижче пунктів: Я хороший друг. Я досяг дечого в житті. Я допомагаю людям. Я хочу домогтися успіху. Я визнаю свої помилки. Я намагаюся не здійснювати більше помилок, які колись робив. Я намагаюся

жити в моральній чистоті і бути добрим до людей. Я досить привабливий. Я талановитий у деяких галузях. Я став краще розуміти себе.

По закінченні вправи учасники зачитували написані ними якості.

Обговорення якостей не проводиться. У важкі хвилини кожен з учасників зможе згадати про ці якості для того, щоб підтримати себе.

Вправа «Почуття успіху».

Вправа спрямована на роботу з почуттям успіху. Також її ми використовували для завершення заняття. У другому випадку процедура обговорення не проводилася.

Мета: навчати студентів відчувати почуття успіху.

Процедура виконання:

Варіант 1. Учасникам пропонувалося стати в коло. Вибрався перший доброволець, який бажав відчувати успіх. Доброволець виходив у центр кола, інші учасники бурхливо йому аплодували. Це продовжувалося рівно стільки, скільки хотів одарований оплесками учасник. Після цього він дякував групі (говорив «дякую», кланявся і т. п.) і повертався в коло. Далі виходив наступний учасник.

Варіант 2. Доброволець ставав в середину кола. Інші члени групи встали на одне коліно, тримаючи руки за спиною. Потім всі повільно витягували руки вперед, одночасно піднімаючись, при цьому повторювали ім'я учасника, що стояв у середині. Після цього члени групи піднімали руки вгору над головою і все ближче підходили до добровольця в середині кола, одночасно все голосніше (ствердно) вимовляючи його ім'я. Гравці підходили до людини в середині кола так близько, як тільки могли, але не торкаючись його.

Спостереження за реакцією учасників, які стояли в центрі кола засвідчили, що хтось при цьому входить у кураж і розкланювався, хтось ніяковів, «дякував», але група не відпускала його, продовжувала нагороджувати оплесками. Вправа піднімала настрій учасників і дозволяла завершити заняття сильними позитивними емоціями.

Після виконання вправи з почуттям успіху учасники обговорювали почуття «героя-лідера».

У процесі обговорення кожен з учасників коротко описував, що він відчував, що при цьому було приємно, а що, може викликало напругу.

Вправа «Переправа».

В основі вправи була необхідність пошуку загальногрупового рішення. Успішність його виконання залежала від готовності учасників надавати один одному взаємопідтримку.

Мета: навчати студентів надавати один одному взаємопідтримку.

Процедура виконання: На підлозі крейдою або за допомогою клейкої стрічки проводилося дві лінії на відстані 8 м один від одного.

Ведучий звертався до учасників: «Уявіть, що шлях вашій команді перегородила річка, умовно позначена лініями на підлозі. Вам необхідно перебраться на протилежний берег річки. Ваша задача – подолати перешкоду, дотримуючись таких правил: до початку виконання вправи всі гравці повинні стояти за стартовою рисою, в кінці – за фінішною; під час переправи всі учасники повинні так чи інакше триматися один за одного; під час переправи між позначеними лініями загальна кількість одночасних дотиків до полу всіма учасниками не повинно перевищувати шести дотиків; не можна застосовувати ніяких сторонніх допоміжних засобів; необхідно брати до уваги безпеку всіх учасників ».

Ведучий спостерігав за процедурою вибудови учасниками варіантів вирішення завдання. Після того як група переходила до виконання завдання, ведучий забезпечував безпеку учасників, при необхідності підстраховуючи тих, хто міг впасти.

Після першого вдалого виконання вправи ведучий пропонував групі повернутися в коло і всі обговорювали особливості вибору ефективної стратегії виконання завдання. При цьому учасникам ставилися запитання про те, що допомагало, а що заважало у виробленні стратегії і безпосереднього виконання завдання.

Далі завдання ускладнювалося: річка розширювалася до 9 метрів, а кількість торкань зменшувалася до 5.

Як правило, така зміна завдання вимагала кардинального перегляду самої стратегії та її вирішення. Однак учасники нерідко витрачали значний час на спроби адаптації першого, легшого варіанту виконання вправи до нових умов.

Після кожної невдалої спроби групі пропонувалося повернутися в коло і обговорити правильність вибраної ними стратегії рішення задачі і причини невдачі. У процесі обговорення ведучий звертав увагу на необхідність конструктивної взаємодії при виробленні рішення, емоційної стриманості і доброзичливості по відношенню до товаришів і т. п.

Вправа «Оцінка самого себе»

Мета: Розвинути і вдосконалити вміння аналізувати схожість і відмінність між власною оцінкою свого «Я» і тим, як його сприймають інші; скорегувати свою поведінку для того, щоб виробляти потрібне враження в потрібний момент.

Підготовчий етап: необхідно підготувати папір і ручки.

Зміст вправи:

1-ий етап: кожен студент писав на листку паперу, як він оцінює себе за 5-ти бальною шкалою за наступними параметрами:

1. дружелюбність;
2. залежність (незалежність) своєї поведінки від емоційного настрою;
3. почуття гумору;
4. прагнення зробити кар'єру;
5. комунікабельність;
6. потреба встановити добрі відносини з людьми;
7. незалежність.

2-ий етап: студенти ділилися на групи по 3–5 осіб. Кожен з членів міні-групи оцінював інших її членів за цими параметрами. Потім по черзі вибирали одного з членів міні-групи і просили продемонструвати, як його

оцінили інші, після чого порівнювали результати з його власною оцінкою.

Заключний етап: У процесі отримання зворотного зв'язку цю процедуру повторювали до тих пір, поки не обговорювали всіх членів міні-групи.

Вправа «Я – лідер?»

Мета: Самопізнання, саморозкриття.

Зміст вправи: Вироблення вміння виявляти в собі найголовніше.

Студенти за 10 хвилин відповідали на питання «Хто я?», Використовуючи для цього 20 слів. Потім відповіді обговорювалися. Кожен учасник виступав по черзі. При підведенні підсумків цієї вправи студенти керувалися таким правилом: всі відповіді класифікували на три групи в залежності від пояснення причин:

«Я»: все, що відбувається залежить від мене, так як я весь час старанно вчився, ходив на заняття, не запізнювався в інститут, заводив знайомства і т. ін.

«Д»: все, що відбувається залежить від інших. Те, що я став розумним, заслуга в основному, моїх батьків, які змушували мене вчитися, купували цікаві книги, водили в театр, брали в цікаві поїздки, вибрали спеціальність і т. ін.

«П»: це просто так сталося, доля піднесла мені такий (хороший інститут, талановитий учитель, розумні друзі і т. ін.) подарунок.

Вправа «Емблема лідерства»

Студенти отримували завдання символічно зобразити власну «Емблему лідерства» на малюнку (своє бачення лідерства). Потім кожен захищав свою емблему, пояснював, чому саме такі емблеми включено в зображення. Деякі студенти придумували і девіз до емблеми.

Вправа «Кодекс поведінки лідера»

Студенти отримували заздалегідь заготовлені «Кодекси поведінки лідера». Не дивлячись у готовий текст» вони самостійно склали кожен

свій «Кодекс» із семи пунктів. Після закінчення роботи вони зачитували свої думки» обговорювали їх.

Наступним у роботі зі студентами було проведення рольових ігор. Суттєвою перевагою рольової гри є її здатність перебувати в тісному зв'язку з довколишнім. Коли незабаром рольова гра відбиває поведінкові моделі, що можуть реально знадобитися студентам по закінченні підготовки у вищому навчальному закладі, вона дозволяє їм набути практичний досвід і виробити навички, що знадобляться їм у майбутньому.

Проілюструємо прикладами окремі рольові ігри.

Гра «Дігікон».

Мета: Проілюструвати лідерську поведінку. Дослідити почуття, які відчують підлегли до своїх лідерів залежно від його поведінки.

Процедура гри:

Відповідно до задуму гри учасники виконували ролі «в'язнів» і «роботів» (тобто тих, хто поводить подібно механізмам). На кожному «камеру» з 3–7 «в'язнями» помістили по одному «роботу». Таким чином, з 12 учасників сформували 3 «камери» по 3 «в'язня» у кожній і до них 3 «роботів». Забезпечили кожного папером і олівцем.

Розбивали гравців на групи від 4 до 8.

У кожній групі один доброволець грав робота. «Роботам» пропонувалося уявити, що вони є механічними рабами, які зобов'язані коритися своїм господарям. Вони можуть бачити, чути, рухатися і реагувати, але не вміють говорити.

Інші учасники були «в'язнями», яких помістили в камери, і розташували кожен групу в кут, відгородивши її столами і стільцями, щоб вийшла «камера». Розташували «камери» якнайдалі один від одного. «Роботи» стояли зовні, перед камерами своїх господарів, і чекали початку діяльності.

У ході гри звертали увагу на великий дверний ключ, який клали у всіх на виду.

Познайомили всіх із наступним сценарієм. Якщо, по ходу читання він здавався складним, то роз'яснювали ще раз. Роз'яснення займають всього кілька хвилин, і управляти грою буде важко лише в перший раз.

Процедура виконання гри:

Учитель: Ви всі є героями науково-фантастичного оповідання. Одні – прибульці з космосу, а інші – роботи. Земляни помістили всіх прибульців у в'язницю і замкнули в камери. Варта в будь-який момент може відвести їх на страту. Єдина можливість для прибульців втекти – наказати роботам принести ключ (лежить в полі зору), який підходить до дверей кожної з камер. Але необхідно поспішати, бо невідомо, ким виявляться полонені в інших камерах – друзями або ворогами.

Ті, кому вдасться збігти, можуть або випустити інших, або вбити їх.

Роботи можуть заходити куди завгодно, крім камер. До того, як в'язні зможуть скористатися послугами своїх роботів, їм доведеться створити їх «пам'ять» і віддати останнім ряд команд, які потрібно записати. На жаль, «пам'ять» роботів здатна утримати лише 10 команд, кожна з яких складається максимум з двох слів. Це єдині звуки, на які роботи можуть реагувати. Більше того - команди не можуть віддаватися на якій-небудь відомій мові; вони повинні складатися з безглузвих слів: наприклад «зін» – «йди вперед» або «чат» – «йди назад». Це продиктовано тим, що в кожній камері сидять представники різних цивілізацій, у яких немає спільної мови, і тому їм доводиться її винаходити.

У кожній камері група в'язнів повинна виробити свої умовні команди і занести їх в «довідкові таблиці» відповідних роботів, щоб потім їм можна було наказати піти взяти ключ і принести його в камеру. Таким чином роботи реагують на ряд задалегідь визначених команд.

Ці команди, коли їх засвоювали, повторювалися і віддавалися в будь-якій послідовності. Сформовану пам'ять роботів не можна змінити.

Після закінчення пояснення, «в'язням» давалося 5 хвилин на формування «пам'яті» «роботів». Кожна «камера» обговорювала, які

«слова» означатимуть команди для «роботів», і записували їх разом з перекладом на «нормальну» мову. Учитель продовжував стежити за ходом роботи, жодним чином не втручаючись і тим більше не влізав зі своїми пропозиціями.

За 5 хвилин всіх роботів з кімнати відпускали.

Після цього оголошувалося, що стражники зробили у в'язниці деякі перестановки, і трохи посували меблі – наприклад, перетягували стіл на середину кімнати і говорили, що це тунель, який роботам доведеться повзти за ключем. Додавали ще кілька перешкод, щоб роботам довелося, наприклад, через щось перелазити.

Окремі «в'язні» приходили в повне сум'яття, оскільки їм і в голову не приходило ввести в «пам'ять» роботів слова «повзти» або «перелазити». Їх заспокоювали і радили «намагатися з усіх сил».

Після того як «полонені» з'ясовували послідовність дій, які необхідно виконати їх «роботам», щоб добути ключ, запрошували «роботів» підійти, забирали у них «шпаргалки», перемішували їх і знову роздавали так, щоб ні в одного з них не виявилось в руках початкового варіанту. Це сіяло паніку як в лавах як «роботів», так і «полонених». Учитель коментував свої дії тим, що роботи – всього лише машини, і неважливо, чиїм командам вони підкоряються.

Оголошували, що тепер «роботи» готові до дії. У перший момент всі гравці перебували у паніці, але через деякий час хто-небудь з «в'язнів», а може бути, відразу декілька, починали власні списки, і з'ясовували, які в них проставлені команди і що вони означають. Зрештою хто-небудь з них дізнавався «свою» команду і відреагував на неї, що підстєбувало інших гравців, і починалася гонка.

Завершення: «Роботи» зізнавалися, що процес «програмування» змушував їх відчувати свою приналежність тій групі, яка ним займається. Тому вони відчували справжній «культурний шок», коли їх змушували мінятися «словниками» і тим самим міняти «господарів». У «роботів»

також вироблявся своєрідний погляд на «справжніх» господарів становища. Деякі «роботи» стверджували, що реальною владою володіли вони самі, і їм це сподобалося. У цьому випадку учитель запитував: «А хіба Ви не діяли відповідно до наказів?»

«В'язні», яким вдавалося втекти першими, швидше за все, були членами команди, чиє домінування було обумовлено однією з двох причин: або наявність сильного лідера, чиї знання дозволяли найбільш ефективно управляти «роботом», або всі члени команди були надзвичайно демократичними, орієнтованими на рішення завдання гравцями, які діяли, змінюючи один одного і майже інтуїтивно породжуючи, щось на кшталт «мозкового штурму». У групах останнього типу гравці ясно усвідомлюють і використовують здатності один одного до вирішення проблем. Наприклад, одна з «в'язнів» мовчала, поки двоє її «співкамерників» «програмували» «робота» (вона заявила, що у них це вийде швидше, і з радістю надала їм таку можливість). Зате потім, керуючи «роботом», вона швидко довела свою корисність – тепер вже інші охоче мовчали і з задоволенням спостерігали, як вона трудиться над досягненням спільної мети.

Гра «Їхали цигани».

Мета: учити студентів аналізувати лідерські ролі.

Процедура виконання: Студентам пропонувалося побудувати циганський візок, що складався з возу, трійки коней, стін вози, даху, коліс, візника, пасажирів, коня на прив'язі. Час на підготовку завдання 3–5 хвилин.

Інтерпретація: кучер – на даний момент головний лідер – організатор в команді; стіни і дах – ті, на кого можна покластися, хороші виконавці.

Колеса, віз, коні – ті, на кому всі прагнуть «їхати», і хто здатний везти, тобто лідери меншого рангу.

Кінь – «той, хто випав», але з претензіями на лідерство.

Пасажири – основна маса.

По закінченню гри проводилося опитування студентів з приводу

розподілу ролей і на яке місце вони претендували.

Навчаючись рольовим іграм, студенти не тільки мали змогу набути власного досвіду участі у грі, але й навчитися тому, як такі ігри треба проводити з учнями.

Провідними формами роботи на третьому – рефлексивно-корегувальному етапі, були рухливі ігрові заняття, естафети, різноманітні вправи з м'ячем, у яких моделювались та імітувались ситуації поведінки і дій учнів.

Відпрацьовування навиків формування спортивних лідерських якостей на заняттях з фізичної культури проходило під час проходження педагогічної практики. При спостереженні за учнями студенти оцінювали: прагнення доводити розпочату справу до кінця; уміння домагатися мети, не знижуючи активності в боротьбі з труднощами (боротьба за м'яч у спортивних іграх тощо); уміння виявити завзятість у ситуації, коли змінюються обставини (сильний суперник на старті чи в спортивних іграх); уміння стримуватися в конфліктній ситуації (при суперечках, незаслуженому обвинуваченні, неправильному суддівстві, брутальності суперника в спортивних іграх); уміння контролювати свою поведінку в оточенні; швидке й розважливе прийняття рішення при виконанні тієї чи іншої дії або вчинку (в спортивних іграх); виконання прийнятого рішення без вагань, упевнено; відсутність розгубленості у прийнятті рішень в стані емоційного збудження; активна підтримка колективу, спортивної команди в реалізації намічених планів; прагнення виявити ініціативу у грі із сильним суперником.

Для розвитку лідерського потенціалу учня створювалися умови, які вимагали прояву активності учнів. Першим кроком для розвитку лідерських якостей на уроках фізичної культури були рухливі ігри, як командні, так і індивідуальні. Секрет виховання лідерських якостей полягає в успішності учнів, їх відчуття свого росту і руху вперед. Лідер - людина, яка об'єднує, спрямовує дії всієї групи. Це людина, за яким група

людей визнає право приймати рішення в значущих для неї ситуаціях, тобто найбільш авторитетна особистість, яка грає центральну роль в організації спільної діяльності і регулюванні взаємовідносин у цій групі.

Наведемо приклади рухливих ігор, які були використані на формувальному етапі експерименту [200, с. 150–158].

Рухлива гра «Кішки-мишки».

Мета: Сприяти вихованню самостійності як лідерської якості учнів.

Хід заняття. У першому та у всіх наступних турах цієї гри «кішка» та «мишка» обиралися шляхом жеребкування або лічилочки. Всі інші гравці брали один одного за руки та ставали у коло. На початку кожного туру «кішка» знаходилася за колом, а «мишка» – в його середині. Після сигналу про початок гри «кішка» намагалася якомога швидше упіймати «мишку», яка, користуючись допомогою гравців, намагалася цього уникнути. Допомога полягала у такому: гравці-сусіди, чиї зчеплені руки утворювали «вікно», у яке намагалася проскочити «кішка», мали право швидко присісти, перешкоджаючи їй у цьому, але вони не мали права притискати її руками вниз. Ігровим діям «мишки» вони, природно, не заважали: якщо «кішці» вдавалося прослизнути у коло, діти відразу ж відкривали перед «мишкою» ворота – і вона вибігала з кола, а «кішку» гравці знов намагалися затримати. Виховуючи самостійність в умовах протидії формату «всі проти одного», ця гра також сприяла вихованню емоційної стійкості, адже учням, які виконували роль «кішки», доводилося долати певний психологічний бар'єр, виконуючи ігрові дії у складній емоційній обстановці. Діти виявляли толерантність та людяність: коли завідомо фізично слабшій «кішці» тривалий час не вдавалося наздогнати сильнішу «мишку», самі діти вводили у гру додаткові правила, які надавали переваги слабшому гравцеві (наприклад, «мишку» просили пересуватися лише стрибками на одній нозі). Тобто, відбувалося запрограмоване нами приведення особистісних мотивів у відповідність до суспільних вимог і норм.

Рухлива гра «Машиніст паровоза».

Мета: Сприяти вихованню ініціативності як лідерської якості учнів.

Хід заняття. Клас ділився на дві-три команди, в кожній з яких одна дитина виконувала роль «машиніста», а всі інші були вагончиками. Ведучий доводив до відома учасників правила гри:

1. Повна заборона розмов. 2. У всіх, окрім «машиніста», очі мають бути закриті. 3. Машиніст поїзда – останній в колоні. 4. Торкання до правого (лівого) плеча – поворот вправо (вліво). 5. Торкання до обох плечей – вперед. 6. Подвійне торкання до обох плечей – назад. 7. Торкання до обох плечей «барабанним боєм» – стоп.

Завданням «машиніста» було якнайшвидше провести свій «паровозик» між фішок кілька поворотів змією, при цьому не збивши фішки. Досить великий об'єм команд часто призводив до помилок у першій спробі провести «паровозик», і тому багато хто із учнів, які вже виконували роль «машиніста», заздалегідь займали чергу, щоб упоратись із завданням ще раз. Такі вияви власної ініціативи ставали головними чинниками того, що наступного разу дитина почувала себе впевненіше та ефективніше виконувала роль «машиніста». У цій грі, як і в багатьох попередніх, більш активні діти найшвидше досягали успіху, отже, досягаючи головної мети, ми додатково виховували активність.

Рухлива гра «Хвіст ящірки».

Мета: Сприяти вихованню емоційної стійкості як лідерської якості учнів.

Хід заняття. Заздалегідь повідомлялося, що метою заняття є розвиток стійкості до стресу, але для того, щоб разом уникнути небажаних негативних емоцій, нашим спільним завданням є створення веселої та доброзичливої атмосфери. За умовами гри у ній мають одночасно брати участь не менше, як десять гравців, тому великі класи ділилися на дві команди, а малокомплектні були однією. «Ящірка» складалася із «голови» (перший гравець), «хвоста» (останній гравець) і «тулуба» (решта).

Завданням «голови» було упіймати свій «хвіст», чому активно намагалися протидіяти як «хвіст», так і «тулуб». Щоби повніше реалізувати потенціал цієї гри, вводили додаткове правило, у якому говорилося, що «тулуб» має право підбадьорювати «хвіст» схвальними вигуками, тобто, як і у грі «Кішки-мишки», було ігрове протистояння однієї дитини і всіх інших, що додатково стимулювало «голову» до більш активних дій.

Рухлива гра «Мисливці та качки».

Мета: Закріплювати в учнів здатність до вияву активності як лідерської якості особистості.

Хід заняття. Клас ділився на дві команди, які поперемінно виконували ролі «мисливців» та «качок». Та команда, яка першою тягнула жереб бути «мисливцями», ділилася на рівні за кількістю гравців групи і займала позиції на лицьових лініях. «Качки» разом зі своїм «вожаком стаї» заходили усередину квадрата та вільно розподілялися по всій його площі за своїм бажанням або за вказівками «вожака». «Координатор вогню» займав місце за боковою лінією. Його завданням було керувати пасами та ударами м'ячів так, щоб за найменшу кількість часу вибити всіх «качок». Натомість завданням «вожака стаї» було керувати діями «качок» так, щоб уникнути вибивання, а також тільки він один із «качок» мав право ловити м'яч, а не лише ухилятися від нього. Якщо йому вдавалося зловити м'яч та після цього утримати в руках, хтось із вже вибитих «качок» знову міг зайти у гру. Використання двох м'ячів було ускладнюючим чинником, а тому від того, як активно та зосереджено вели гру «координатор» та «вожак», залежав успіх дій всієї команди. Враховуючи складність гри та те емоційне напруження, яке відчували капітани команд, одночасно з активністю ця гра також сприяла вихованню емоційної стійкості та відповідальності.

Рухлива гра «Гонка м'ячів».

Мета: Закріплювати в учнів здатність до вияву відповідальності як лідерської якості особистості.

Хід заняття. На майданчику проводили загальну для всіх команд лінію старту та лінію фінішу. Клас ділився на дві-три команди, які вишиковувалися в колони перед лінією старту. Перший та другий номери кожної колони тримали в руках по м'ячу. Після сигналу про початок гри гравці починали у будь-який спосіб передавати м'ячі назад один одному до тих пір, поки перший із м'ячів не опинявся в руках останнього гравця в колоні. Отримавши м'яч, цей гравець забігав у голову колони та знов починав передавати м'яч назад. Теж саме робив гравець, який на цей момент був останнім у колоні і який отримував другий м'яч. Кожному із гравців доводилося дуже відповідально ставитися як до прийому, так і до передачі м'яча, адже у разі його втрати витрачався час та ставилася під сумнів можливість перемоги. Виграла та команда, якій першій вдавалося перетнути лінію фінішу. Після однієї-двох партій для дітей 3-х та 4-х класів вводилися правила, які ускладнювали гру. Наприклад, м'яч можна було передавати тільки над головою або тільки з лівого боку, тощо. Це сприяло додатковій мобілізації уваги та волі, а, отже, вихованню емоційної стійкості і активності. Загалом зауважимо, що, на нашу думку, всі рухливі ігри командного типу (як із м'ячем, так без нього) насамперед сприяють вихованню таких якостей особистості, як активність, ініціативність, відповідальність та емоційна стійкість.

Рухлива гра «Карасі і щука».

Мета: Закріплити в учнів здатність до вияву самостійності як лідерської якості особистості.

Хід заняття. За допомогою жеребкування або лічильки обиралася «щука», а всі інші гравці ставали «карасями». На початку гри «щука» займала місце на середині центральної лінії, а «карасі» – всі разом на одній з лицьових ліній. По сигналу ведучого «карасі» гуртом починали перебігати на іншу лицьову лінію, при цьому не маючи права залишати межі ігрового майданчика, а «щука» намагалася когось із них упіймати. Коли кількість упійманих «карасів» ставала більше трьох, вони бралися за

руки та, розтягнувшись поперек майданчика, створювали «сітку». З цього моменту невпіймані «карасі» повинні були перебігати на інший бік майданчика вже через «сітку» (під руками). Щука стояла за сіткою та чатувала на них. Коли впійманих «карасів» ставало більше десяти, вони вже створювали «корзину» (коло), через яку тепер потрібно було пробігти невпійманим гравцям. З моменту появи «корзини» в неї могла потрапити і «щука»: якщо впійманим гравцям вдавалося перекинути свої зчеплені руки їй через голову, то вона також вважалася впійманою, всі впіймані «карасі» відпускалися, а гра розпочиналася знову вже з новою «щурою». Отже, «щурці» тепер вже доводилося не тільки самостійно ловити «карасів», а і, не сподіваючись ні на чії підказки, самостійно контролювати дії гравців «корзини». Переможцем – «золотим карасиком» – ставав той гравець, якого було впіймано останнім. Він і ставав наступною «щурою». Через обсяг фізичних навантажень, який виконували діти у цій грі, ми не застосовували її у комплексі з іншими рухливими іграми, а самих циклів гри «Карасі і щука» було не більше, як 4–5 на день.

Рухлива гра «Тіньовий лідер».

Мета: Закріплити у учнів здатність до вияву ініціативності як лідерської якості особистості.

Хід заняття. Гравці ставали в коло з дистанцією на витягнуті руки. Обраний за допомогою жеребу «фант» виходив за двері або відвертався від решти гравців на 20–25 секунд. За цей час діти мали обрати «тіньового лідера» та разом вирішити, який танцювальний рух вони будуть виконувати першим. Запрошували «фанта», він ставав у центр кола, утвореного гравцями, і ведучий включав музику. Діти стояли лицем до центра кола і виконували однакові рухи, тому з перших секунд було неможливо визначити, хто є «тіньовим лідером». Але за правилами гри один рух можна було виконувати не довше, ніж 5-6 секунд поспіль, тому через цей проміжок часу «тіньовому лідерові» потрібно було виявити ініціативу та показати новий рух, який всі гравці одразу починали

повторювати. Від того, наскільки вчасно, експресивно та впевнено «тіньовий лідер» вводив новий рух, залежало, впізнають його, чи ні. Також треба зауважити, що у цій грі ініціативність та креативність були взаємопов'язаними чинниками успіху лідера. «Фанту» надавалося п'ять спроб для того, щоб вгадати, хто є лідером, і якщо йому це вдавалося, його вітали аплодисментами. Після цього обирався новий «фант» і гра починалася знову.

Рухлива гра «Два вужі».

Мета: Закріплювати в учнів здатність до вияву емоційної стійкості як лідерської якості особистості.

Хід заняття. Клас ділився на дві рівні за кількістю гравців команди, кожна з яких ставала «вужем», частини «тіла» якого (як і у грі «Хвіст ящірки») мали назву «голова», «тулуб» та «хвіст». Діти вже мали досвід схожої гри, а тому швидко зорієнтувалися у правилах, в яких була лише одна відмінність від правил гри «Хвіст ящірки»: потрібно було впіймати не свій, а чужий «хвіст». Після того, як команди вишикувалися «головами» одна до одної, лунав сигнал до початку гри і ведучий відразу включав швидко ритмічну музику. На цьому моменті зацентруємо увагу. До початку гри повідомляли дітям про те, що під час гри буде лунає музика, але не пояснювали навіщо вона у цій грі. Пам'ятаючи про ціль гри, музику використовували як відволікаючий, а, отже, помірно дестабілізуючий психіку чинник. Після гри ми повідомили дітям про те, для чого використовувалася музика і у їх відповідях отримали часткове підтвердження свого припущення про дестабілізуючий вплив «шумового забруднення».

Хоча ця гра є командною і успіх залежав від злагоджених дій «голови», «тулуба» і «хвоста», основні надії на перемогу гравці кожної із команд пов'язували із діями тієї дитини, яка у цій партії виконувала роль «голови». Саме на цих гравців припадало основне психологічне навантаження і саме у них у процесі гри емоційна стійкість виховувалася

найефективніше. Між партіями проводили бліц-аналізи ігрових дій кожної з команд та, використовували вправи дихальної гімнастики для психологічного розвантаження. У кожній наступній партії роль «голови» виконувала вже інша дитина.

Естафетні ігри:

Гра «Передав – сідай»

Гравці розподіляться на дві команди, які стоять у колонах за лінією старту. На відстані 2 м від команди стоять ведучі). За сигналом учителя, ведучий передає м'яч від грудей першому гравцю своєї команди, який ввіймавши його повертає назад таким же способом і одразу ж присідає. Далі ведучий кидає м'яч другому, третьому та іншим учасникам. Кожен із тих кому кинули м'яч, зробивши передачу, присідає. Коли останній із команди передасть м'яч ведучому він підіймає його вгору і вся команда встає. Перемагає та команда, яка закінчить першою передачею м'яча.

Гра «Гонки м'ячів по колу»

Гравці стають у коло на відстані витягнутих рук і розподіляються на перші і другі номери. Перші номери – одна команда, другі – друга. Перші гравці кожної команди за сигналом кидають м'яч вправо або вліво по колу своїм найближчим гравцям. Ті в свою чергу перекидають м'ячі наступним своїм гравцям. М'ячі перекидаються по колу, поки не дійдуть до перших гравців. Вони піднімають руки з м'ячем угору. Гра закінчується

Також у роботі використовувалися вправи на відпрацювання спільних дій учнів.

Особливістю дій при виконанні даних вправ булр подолання опору чи протидії з боку партнера.

Вправа «Хто уважніше і швидше»

Учасники стоять обличчям один до одного на відстані кроку.

Одна рука стиснута в кулак, витягнута й упирається в руку партнера. У першого в руці маленький м'яч. По можливості раптово він відпускає м'яч. Другий учасник намагається піймати його на лету. Потім міняються

ролями. Переможець визначається за результатами п'яти парних спроб.

Вправа «Номера»

Обом гравцям з кожної пари повідомляється однаковий порядковий номер. Партнери розходяться в різні команди, команди стають уздовж площадки. Ведучий, викидаючи м'яч у площадку, називає номер. Гравці з названим номером наперегони доганяють м'яч. Дозволялося віднімати його, перешкоджати руху з м'ячем чи без нього. З пари виграв гравець, що доставляв м'яч ведучому.

Для ефективної роботи в малих групах важливою умовою є взаємне почуття довіри, впевненості в допомозі і підтримці групи, готовність зробити таку допомогу і прийняти її. Для зміцнення відповідних відносин використовуються наступні вправи.

Вправа «Тунель»

Група ділилася на дві команди, кожна з яких паралельно виконувала те саме завдання.

Гравці команди знаходилися в шерензі в упор лежачи на животі, руки зігнуті. Перший з м'ячем, перестрибуючи через кожного, переміщався на протилежний кінець шеренги. Уся команда, випрямляючи руки, піднімала таз. Утворювався живий «тунель», через який перший гравець повертав м'яч другому гравцю. Вправа продовжувалася, поки м'яч знову не виявлявся в першого гравця.

Вправа «Біг ланцюжком»

На відстані 10-15 метрів від команд містяться поворотні знаки (прапорці, фішки, чи ослони і т.п.). Стартують перші номери кожної команди, добігають до поворотного знака, повертаються, беруть за руки других, біжать удвох, потім втрюх і т.д. Повинна фінішувати, не розчіплюючи рук, уся команда.

Вправу ускладнювали, устанавлюючи по траєкторії руху додаткові знаки (перешкоди, які треба обігнути).

Вправа «Удержи ціпок»

Команда ставала в центрі залу в коло, стоячи правим боком до центра кола на рівній відстані один до одного. Правою рукою кожний дотримував гімнастичний ціпок, що стояв поруч на підлозі. По сигналу (свисток, оплески) кожен гравець швидко переміщався вперед на місце впередістоячого й втримував його ціпок від падіння. Не втримавший ціпок вибував. Перемагала команда, що залишилася в більшості.

Вправа «Стрибки з м'ячем»

М'яч затиснутий між ніг на рівні колін. Учні з м'ячем стрибками на двох ногах просувалися вперед до поворотного знака і повертали м'яч команді покотивши по підлозі. Команда підбирала м'яч за фінішною рисою і відправляла наступного гравця.

Вправа «Біг в обручі»

Команда розбивалася на пари. Перша пара знаходилася всередині гімнастичного обруча, тримаючи його на рівні пояса. Подолавши бігом дистанцію, передавала обруч наступній парі.

Вправа «Потрап у м'яч»

Команди шикувалися в дві конфронтуючі розімкнуті на два кроки шеренги на відстані 30 метрів одна від іншої. Посередині площадки лежав волейбольний м'яч. Одній команді давали малі м'ячі (тенісні). По сигналу її члени одночасно кидали м'ячі, намагаючись потрапити у волейбольний м'яч. Гравці іншої команди збирали кинуті м'ячі і, у свою чергу, кидали їх у великий м'яч. Вигравала команда, який удавалося закотити волейбольний м'яч за лінію іншої команди.

Вправа «Гонка м'ячів по колу»

Гравці вставляли у коло, розраховуючись на «перший-другий». Число членів команди повинне було бути парним. Два гравці, що стояли поруч, одержували по волейбольному м'ячу (різного кольору). По сигналу кожний кидав свій м'яч найближчому гравцю з тим же номером, тобто через один (якщо перший номер кидав вправо, то другий – вліво). Команда, м'яч якої повернувся раніш, одержувала одне очко. Гра повторювалася кілька разів.

Наступним кроком у роботі було відпрацювання прояву спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у змаганнях зі спортивних ігор.

При спостереженні за учнями в ході гри студенти оцінювали ті функції, які брали на себе учні-лідери. Організаційна функція полягала у виробленні загальнокомандних цілей, що проявлялося у вказівках до членів команди: «Кидок!», «Блок!», «Стояти!», «Швидше!», «На мене!» і т.ін. Завдяки цим командам лідер організовував і спрямовував зусилля членів команди на здійснення тактичних комбінацій. По ходу гри учень-лідер є центром обміну інформацією в команді. Він повідомляв відомості про заміни і переміщеннях у своїй команді і в команді суперників, інформував про час, поточний рахунок, очікуваних діях противників і пр.: «Буде кидок», «Нас менше», «Руки!» т.ін. Не менш важливим по ходу гри є оціночні судження щодо дій гравців з боку учня-лідера: «Правильно!», «Молодець!», «Куди дивишся?!», «Що робиш?» і т.ін., що розвиває у членів команди почуття товариства, особистої відповідальності, поваги до соціальних норм і вимог, дисциплінованості, зібраності, надійності та інших суспільно значущих характеристик поведінки.

Важливим моментом в реалізації методики було систематичне спонукання студентів до використання ресурсів Інтернету, за яких вони самостійно розшукували інформацію, яка дозволяла проілюструвати питання, що обговорювались, певними прикладами, доповненнями, наочними схемами або малюнками. Представлена у доповідях або презентаціях на заняттях, ця інформація за результатами колективного обговорення уточнювалася, доповнювалася новими даними, систематизувалась і візуалізувалася у різноманітних наочних моделях і схемах.

Усі доробки студентів, що опрацьовувались в процесі лекційних занять, систематизувались, узагальнювались і зберігались в їхніх індивідуальних портфоліо у відповідних електронних файлах.

За структурою портфоліо містили і зберігали самостійно зібрану студентами інформацію, як-от:

- наочні схеми, рисунки і описи моделей організації роботи учителя з формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;
- методики діагностування лідерських якостей учнів основної школи;
- вправи на розвиток лідерських та спортивних лідерських якостей учнів основної школи;
- конспекти занять із фізичної культури з елементами прояву спортивних лідерських якостей в учнів основної школи відповідно вікової періодизації та ін.

За допомогою портфоліо студенти мали змогу конструювати й реалізовувати індивідуальні освітні маршрути у рамках формування спортивних лідерських якостей учнів основної школи.

2.4. Результати експериментального дослідження та їх аналіз

У матеріалах підрозділу наведено опис та аналіз результатів діагностичних зрізів, що були проведені до початку і після завершення формувального експерименту, у тій послідовності, як було визначено у підрозділі 2.1.

2.4.1. Результати пошуково-розвідувального етапу експерименту та їх аналіз. Визначення стану підготовленості учителів фізичної культури та майбутніх учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи здійснювалося методами тестування та аналізу документації.

На запитання запропонованого питальника, дали відповіді 120 осіб, які сьогодні працюють у середніх загальноосвітніх навчальних закладах на посаді учителя фізичної культури та 360 студентів IV курсу факультетів фізичного виховання Державного закладу «Південноукраїнський

національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Херсонського державного університету та Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

При включенні в експериментальну вибірку студентів IV курсів враховувалось, що це фахівці, які вже мають професійну педагогічну підготовку на рівні бакалавра і пройшли повний курс вивчення теорії та практики фізичної культури.

Дані тестування вчителів фізичної культури за рівнями сформованості когнітивного компонента підготовленості до формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей в процесі командно-ігрових видів спортивної діяльності представлено в таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

**Рівні сформованості когнітивного компонента підготовленості
учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських
якостей в учнів основної школи
(пошуково-розвідувальний етап експерименту)**

Рівні	Учителів фізичної культури				Загальна кількість	
	стаж роботи до 10 років		стаж роботи понад 10 років			
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-	-	-
Середній	15	13	20	17	35	29
Низький	35	29	50	41	85	71
Усього	50	42	70	58	120	100

З таблиці бачимо, що найбільша кількість учителів фізичної культури виявила низький рівень сформованості когнітивного компонента підготовленості щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи – 85 осіб або 71% опитуваних. Зокрема, 35 осіб або 29% учителів були зі стажем роботи до 10 років та 50 осіб або 41% осіб зі стажем роботи понад 10 років.

Середній рівень сформованості когнітивного компонента

підготовленості щодо формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей виявили 35 учителів фізичної культури або 29 %. За стажем роботи ця кількість розподілилася таким чином: 15 учителів (13%), що мають стаж роботи до 10 років та 20 осіб (17%), які мають стаж роботи понад 10 років.

Високий рівень сформованості когнітивного компонента підготовленості щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи не було виявлено ані в учителів зі стажем роботи до 10 років, а ні в учителів зі стажем роботи понад 10 років.

Поряд з цим, порівняльний аналіз кількісних даних опитування учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, поданих у таблиці 2.1., показав, що рівень їх теоретичної обізнаності із збільшенням стажу роботи не покращується, а навпаки дещо погіршується.

Відзначимо, що найбільші труднощі для респондентів складала запитання першого та другого блоків питальника, які передбачали визначення понять «лідер», «лідерство» та «лідерські якості»; чинників, що впливають на формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей; особливості та механізми формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи тощо.

Результати опитування студентів випускного курсу за станом когнітивного компонента підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи наведені в таблиці 2.2.

Як бачимо із таблиці, у студентів випускного курсу також спостерігали досить низький рівень сформованості когнітивного компонента підготовленості щодо професійної діяльності в галузі формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Таблиця 2.2

Рівні сформованості когнітивного компонента підготовленості студентів випускників до формування спортивних лідерських якостей

в учнів основної школи
(пошуково-розвідувальний етап експерименту)

Рівні	ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»		ХДУ		ТНПУ імені Володимира Гнатюка		Загальна кількість	
	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-	-	-	-	-
Середній	30	23	30	27	40	33	100	28
Низький	100	77	80	73	80	67	260	72
Усього	130	100	110	100	120	100	360	100

Про це свідчить те, що найбільша кількість опитуваних студентів (260 осіб або 72%) виявила низький рівень обізнаності щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Серед вишів ці показники розподілилися так: 100 осіб або 77% - студенти ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»; 80 осіб або 73% студентів – Херсонського державного університету; 80 осіб або 64% студентів – Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Середнього рівня сформованості когнітивного компонента підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи серед трьох вишів досягли 100 студентів або 28% із загальної кількості опитуваних. Серед вишів ці показники розподілилися так: 30 осіб або 23% – студенти ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»; 30 осіб або 27% студентів – Херсонського державного університету; 40 осіб або 33% студентів – Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Високого рівня сформованості когнітивного компонента підготовленості студентів випускників не було виявлено у жодного із студентів означених вишів.

Отже, одержані результати дозволяють констатувати, що чинна підготовка майбутніх фахівців з фізичної культури у тому вигляді, як вона здійснюється, недостатньо сприяє підготовці щодо формування спортивних

лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента.

Наступне завдання пошуково-розвідувального етапу експерименту було пов'язано з виявленням рівнів підготовленості учителів-практиків і студентів-випускників щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками операційного компонента. Нагадаємо, що це обстеження проходило на підставі аналізу поточної документації вчителів і розробок студентів, які вони виконували впродовж педагогічної практики.

Рівні сформованості операційного компонента підготовленості учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи відображено у таблиці 2.3.

Як бачимо із таблиці, результати сформованості операційного компонента підготовленості учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи принципово не відрізняються від результатів сформованості когнітивного компонента: найбільша кількість учителів фізичної культури виявила низький рівень прояву досліджуваного компонента – 58% опитуваних. При цьому, зі стажем роботи до 10 років його було зафіксовано у 30 осіб або 60% респондентів; зі стажем роботи понад 10 років – у 40 осіб або 57% респондентів.

Середній рівень сформованості операційного компонента виявили 50 учителів фізичної культури або 42% респондентів. Із них 20 осіб або 40% респондентів зі стажем роботи до 10 років та 30 осіб або 43% респондентів зі стажем роботи понад 10 років.

Таблиця 2.3

**Рівні сформованості операційного компонента підготовленості
учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських
якостей в учнів основної школи (пошуково-розвідувальний етап
експерименту)**

Рівні	Учителя фізичної культури				Загальна кількість	
	стаж роботи до 10 років		стаж роботи понад 10 років			
	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-	-	-
Середній	20	40	30	43	50	42
Низький	30	60	40	57	70	58
Усього	50	100	70	100	120	100

Високого рівня сформованості операційного компонента підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи не було зафіксовано. Зауважимо, що на відміну від когнітивного компонента стаж роботи вчителів не виявив єдиної тенденції впливу на рівні сформованості операційного компонента.

Рівні сформованості операційного компонента підготовленості студентів випускників до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи відображено у таблиці 2.4.

Із наведених в таблиці 2.4. даних бачимо, що не виявлено суттєвої різниці у сформованості операційного компонента підготовленості студентів випускних курсів до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, як і в учителів фізичної культури, які працюють.

Високого рівня за показником операційного компонента не виявив жоден студент випускного курсу серед трьох вишів. Середній рівень операційного компонента виявили 130 осіб або 36% студентів.

Таблиця 2.4

Рівні сформованості операційного компонента підготовленості студентів випускників до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи (пошуково-розвідувальний етап експерименту)

Рівні	ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»	ХДУ	ТНПУ імені Володимира Гнатюка	Загальна кількість

	абс.	%	абс.	%	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-	-	-	-	-
Середній	40	31	40	36	50	42	130	36
Низький	90	69	70	64	70	58	230	64
Усього	130	100	110	100	120	100	360	100

За вишами цей показник розподілилися так: 40 осіб або 31% – студенти ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»; 40 осіб або 36% студенти – Херсонського державного університету; 50 осіб або 42% студенти – Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

На низькому рівні за показником операційного компонента підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи було зафіксовано 230 студентів або 64%. За вишами ці результати розподілилися так: 90 осіб або 69% – студенти ДЗ «ПНПУ імені К. Д. Ушинського»; 70 осіб або 64% студенти Херсонського державного університету; 70 осіб або 58% студенти Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Отже, результати пошуково-розвідувального етапу експерименту підтвердили потребу у розробці більш ефективної системи підготовки майбутніх учителів фізичної культури до вирішення проблеми формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в процесі організації командно-ігрових видів спортивної діяльності.

2.4.2. Результати констатувального етапу експериментальної роботи та їх аналіз. Наступне завдання, що вирішувалось в процесі експериментальної роботи, було пов'язано із визначенням студентського складу контрольної і експериментальної груп та характеристикою стану їх підготовленості до формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей в процесі командно-ігрових видів спортивної діяльності.

На формувальному етапі експерименту були задіяні студенти Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського». До складу експериментальної групи увійшли студенти напряму підготовки 6.010201 «Фізичне виховання» зі спеціалізацією «Методика спортивно-масової роботи» у кількості 67 осіб, до складу контрольної групи увійшли студенти у кількості 65 осіб напряму підготовки 6.010201 «Фізичне виховання» зі спеціалізацією «Фізичне виховання у спеціальному навчальному закладі». Зауважимо, що незважаючи на різну спеціалізацію студентів контрольної і експериментальної груп, цикл дисциплін їх професійної і практичної підготовки протягом 4 років навчання у виші є однаковим.

Результати констатувального зрізу рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента наведено в таблиці 2.5.

Як бачимо з таблиці, лише 10 осіб або 15% студентів експериментальної групи показали середній рівень підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента. 57 осіб або 85% студентів цієї групи виявили низький рівень.

Таблиця 2.5

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента

(на констатувальному етапі експерименту)

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-
Середній	10	15	12	18
Низький	57	85	53	82
Усього	67	100	65	100

У контрольній групі, середній рівень підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента, виявили 12 осіб або 18% студентів. Низький рівень виявили 53 особи або 82% студентів.

Високого рівня підготовки до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента не було зафіксовано в жодного студента експериментальної та контрольної груп.

Обстеження майбутніх учителів фізичної культури за показниками операційного компонента підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи наведено у таблиці 2.6.

Таблиця засвідчує, що 25 осіб або 37% студентів експериментальної групи досягли середнього рівня за показником операційного компонента; 42 особи або 63% студентів виявили низький рівень підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за означеним компонентом. Високого рівня за операційним компонентом не виявив жоден студент експериментальної групи.

Таблиця 2.6

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками операційного компонента

(на констатувальному етапі експерименту)

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс.	%	абс.	%
Високий	-	-	-	-
Середній	25	37	18	28
Низький	42	63	47	72
Усього	67	100	65	100

У контрольній групі 18 осіб або 28% студентів виявили середній

рівень; 47 осіб або 72% – низький рівень підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками операційного компонента. Високого рівня за означеним показником виявлено не було.

Узагальнену характеристику рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у контрольній і експериментальній групі на етапі констатувального експерименту подано у таблиці 2.7.

Як бачимо, високого рівня підготовленості майбутніх учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи не виявив жоден студент експериментальної і контрольної груп.

Середній та низький рівень підготовленості студентів щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в експериментальній групі був зафіксований у 26% та 74% відповідно. У контрольній групі – 23% та 77%.

Таблиця 2.7

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

(констатувальний етап експерименту)

Рівні	Експериментальна група				%	Контрольна група				%
	Когнітивний компонент		операційний компонент			Когнітивний компонент		операційний компонент		
	абс.	%	абс.	%		абс.	%	абс.	%	
Високий	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Середній	10	15	25	37	26	12	18	18	28	23
Низький	57	85	42	63	74	53	82	47	72	77
Усього	67	100	67	100	100	65	100	65	100	100

Отже, можна констатувати, що вихідний стан експериментальної та

контрольної груп до початку формувального експерименту був рівним.

2.4.3. Результати прикінцевих зрізів формувального етапу експерименту та їх аналіз. Завершення формувального етапу експерименту дозволило виявити міру ефективності висунутих педагогічних умов щодо підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей.

Контрольний зріз, проведений по завершенню програми формувального експерименту за методикою, в якій були реалізовані досліджувані педагогічні умови, був спрямований на визначення їхнього впливу на рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Одержані результати піддавалися обробці методами математичної статистики, які були спрямовані на підтвердження правомірності висунутої гіпотези і перевірки достовірності емпіричних даних.

Результати прикінцевого зрізу рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента відображено в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками когнітивного компонента

(на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс.	%	абс.	%
Високий	20	30	-	-
Середній	40	60	25	38
Низький	7	10	40	62
Усього	67	100	65	100

Як бачимо з таблиці, після проведення формувального експерименту,

на високому рівні підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи було зафіксовано 20 осіб або 30% студентів експериментальної групи. В контрольній групі на цьому рівні не було зафіксовано жодного студента. 40 осіб або 60% студентів експериментальної групи показали середній рівень підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, тоді як в контрольній групі таких студентів виявилось тільки 25 осіб або 38%. На низькому рівні підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи було виявлено 7 осіб або 10% студентів експериментальної групи, що можна пояснити систематичною відсутністю цих студентів на заняттях. Серед студентів контрольної групи, що навчалися за чинною системою, низький рівень підготовленості щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи було виявлено у 40 осіб або 62%.

Результати прикінцевого зрізу за показниками операційного компонента підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи наведено у таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за показниками операційного компонента

(на прикінцевому етапі експерименту)

Рівні	Експериментальна група		Контрольна група	
	абс.	%	абс.	%
Високий	30	45	1	1,5
Середній	30	45	12	18,5
Низький	7	10	52	80
Усього	67	100	65	100

Із таблиці бачимо, що 30 осіб або 45% студентів експериментальної групи досягли високого рівня за показником операційного компонента, тоді

як у контрольній групі на цьому рівні було зафіксовано одного студента або 1,5%. 30 осіб або 45% студентів експериментальної групи виявили середній рівень підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. У контрольній групі на цьому рівні було виявлено 1 осіб або 18,5% студентів. На низькому рівні в експериментальній групі було виявлено 7 осіб або 10% студентів та 52 особи або 80% студентів контрольної групи.

Узагальнену характеристику рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у контрольній і експериментальній групі за результатами прикінцевих зрізів подано у таблиці 2.10.

Таблиця 2.10

Рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи

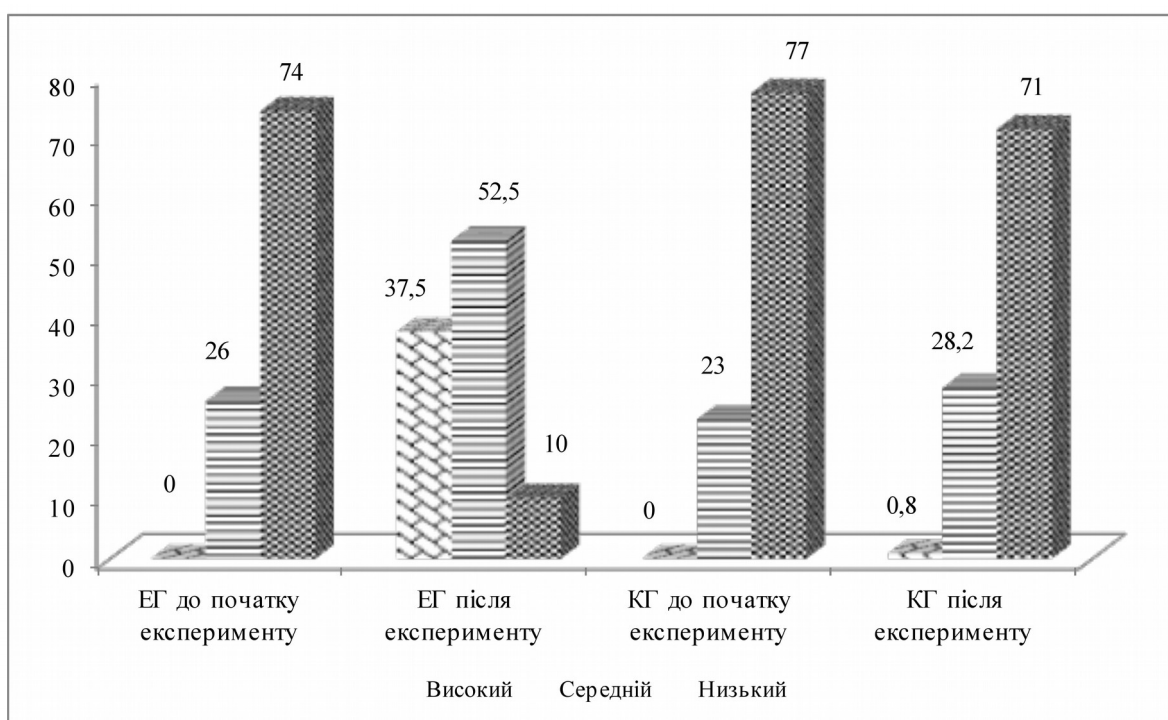
(прикінцевий етап експерименту)

Рівні	Експериментальна група				%	Контрольна група				%
	Когнітивний компонент		операційний компонент			Когнітивний компонент		операційний компонент		
	абс.	%	абс.	%		абс.	%	абс.	%	
Високий	20	30	30	45	37,5	-	-	1	1,5	0,8
Середній	40	60	30	45	52,5	25	38	12	18,5	28,2
Низький	7	10	7	10	10,0	40	62	52	80	71,0
Усього	67	100	67	100	100	65	100	65	100	100

Наведені у таблиці дані показують, що високого рівня підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за значенням середнього арифметичного досягли 37,5% студентів експериментальної групи; середнього рівня досягли 52,5% студентів; на низькому рівні залишилося всього 10,0% студентів.

У контрольній групі за рівнями підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, студенти розподілилися наступним чином: високий рівень, за даними середнього арифметичного, було зафіксовано у 0,8% студентів; із середнім рівнем було виявлено 28,2% студентів; за низьким – 71,0% студентів.

Наочно динаміку змін, що відбулись у рівнях підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування в учнів основної школи лідерських якостей контрольної і експериментальної групи подано в діаграмі на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Динаміка кількісних змін у рівнях підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи експериментальної і контрольної груп

З діаграми бачимо, що результати діагностичних зрізів вказують на позитивні зміни у зростанні в експериментальній групі кількості майбутніх

учителів фізичної культури, що досягли середнього і високого рівнів підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи і зменшенні таких, що виявили низький рівень. В контрольній групі результати прикінцевого зрізу порівняно з констатувальним майже не змінилися. Більш докладно це виявилось наступним чином: якщо до початку експерименту на високому рівні в експериментальній групі не було виявлено жодного студента, то після експерименту таких стало 37,5% студентів, тобто приріс складав +37,5%. У контрольній групі за високим рівнем підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, до початку експерименту не було виявлено жодного студента, а після проведення експерименту було виявлено 0,8% студентів, приріст склав +0,8%. На середньому рівні підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи кількість студентів експериментальної групи після експерименту збільшилася на 26,5%; в контрольній групі – на 5,2%.

Позитивним є той факт, що на низькому рівні підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи кількість студентів експериментальної групи після експерименту зменшилася на 64%.

У контрольній групі кількісний показник за цим рівнем змінився значно менше: із 77% студентів до початку навчання їх залишилося 71%, що становить різницю у 6%.

Перевірка об'єктивності одержаних результатів формувального експерименту здійснювалась за допомогою критерію однорідності χ^2 Пірсона.

Маємо порядкову шкалу ($L = 3$) з різними рівнями – «високий рівень», «середній рівень» та «низький рівень». Характеристикою групи є відсоток студентів, які до неї входять та опинились на тому чи іншому рівні. Для студентів групи ЕГ вектор рівнів є $n = (n_1, n_2, n_3)$, де n_k –

відсоток студентів, які опинилися на k -му рівні, $k = 1, 2, 3$. Для студентів групи КГ вектор рівнів є $m = (m_1, m_2, m_3)$, де m_k – відсоток студентів, які опинилися на k -му рівні, $k = 1, 2, 3$.

Розрахунок емпіричного значення χ^2 на прикінцевому етапі формувального експерименту ($\chi_{емп\ \phi}^2 =$) здійснювався за наступною формулою (Д. Новіков [161]):

$$\chi_{емп\ \phi}^2 = N \cdot M \cdot \sum_{i=1}^L \frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i},$$

де $N = 100$, $M = 100$, $L = 3$, $n = (37,5; 52,5; 10)$, $m = (0,8; 28,2; 71)$.

Критичне значення χ^2 для рівня значущості 0,05 при різних градаціях шкали L (в нашому випадку $L=3$) визначається за таблицею критичних значень статистичних критеріїв для різних рівнів значущості та різних градацій шкали відношень і складає 5,59.

Емпіричне значення критерію χ^2 на прикінцевому етапі формувального експерименту $\chi_{емп\ \phi}^2 = 88,42$. Тобто, емпіричне значення критерію χ^2 порівняння результатів експериментальної та контрольної групи на прикінцевому етапі дослідно-експериментальної роботи значно більше за критичне значення ($88,42 > 5,99$). Таким чином, достовірність розбіжностей характеристик контрольної та експериментальної груп стосовно рівня підготовки студентів щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи після формувального експерименту складає 95%. Проміжні розрахунки наведено в додатку Д (таблиця Д.1).

Щоб бути більш впевненими, що саме за рахунок впроваджених у формувальному експерименті педагогічних умов у студентів експериментальної групи виникла позитивна динаміка в рівнях підготовленості щодо формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей було додатково визначено емпіричне значення критерію

χ^2 , яке базувалось на порівнянні результатів констатувальних і прикінцевих зрізів. Емпіричне значення критерію χ^2 такого порівняння згідно розрахунку, що представлено в додатку Е (таблиця Д.2) складає 95,21, що більше за критичне значення критерію χ^2 ($95,21 > 5,99$). Таким чином, з ймовірністю 95% можна стверджувати, що позитивні зміни, які спостерігалися в рівнях підготовленості студентів щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в експериментальній групі відбулись під впливом упроваджених у формувальному експерименті педагогічних умов.

Емпіричне значення критерію χ^2 такого порівняння у контрольній групі складає 1,57, що менше за критичне значення $\chi_{0,05}^2 = 5,99$ ($1,57 < 5,99$). Відтак зміни, які відбулись у рівнях підготовленості студентів цієї групи щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, не можна розглядати як такі, що відбулись під впливом однорідних чинників (розрахунки представлено в таблиці Д.3 додатку Д).

Отже, з дев'яносто п'яти відсотковою ймовірністю можна стверджувати, що зміни, які відбулися в рівнях підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи експериментальної групи є достовірні й статистично значущі.

Відтак, позитивні зміни, що спостерігали у студентів експериментальної групи після завершення формувального експерименту, підтвердили ефективність запропонованих педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи і розроблених, з урахуванням цих умов, моделі і експериментальної методики їх реалізації у навчальному процесі вишу.

Висновки з розділу 2

Для вивчення ефективності виокремлених педагогічних умов та моделі підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи проводилась експериментальна робота на базі факультетів фізичного виховання та фізичної реабілітації Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» протягом 2008-2015 навчальних років.

На експериментальному етапі дослідження:

- проведено діагностування стану підготовленості учителів фізичної культури та студентів випускного курсу бакалаврату до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що забезпечує традиційна система підготовки;

- визначено та схарактериовано рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи;

- розроблено та апробувано експериментальну методику підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що забезпечувало реалізацію визначених педагогічних умов.

Експериментальне дослідження проходило у три етапи. Перший етап визначався цілями пошуково-розвідувального та констатувального етапів експерименту. Другий етап проводився за логікою формувального експерименту. На третьому етапі здійснювалось узагальнення емпіричних даних, виявлялися тенденції, що діють у процесі підготовки студентів до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Основний параметр, який контролювався в експерименті, складала підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Запропонована методика передбачала поетапну і послідовну реалізацію визначених педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

На першому – інформаційно-збагачувальному етапі для реалізації першої педагогічної умови – відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства було доповнено зміст робочих програм навчальної дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор», до складу якої увійшли модулі «Теорія і методика викладання баскетболу», «Теорія і методика викладання волейболу», «Теорія і методика викладання гандболу» та «Теорія і методика викладання футболу», до змісту яких було введено такі теми: лідерські якості й ознаки їх прояву; чинники формування спортивних лідерських якостей; особливості прояву спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в командно-ігрових видах спортивної діяльності; шляхи і засоби формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи; форми та методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи у спортивних іграх.

На другому – узагальнювально-моделювальному етапі з метою реалізації другої педагогічної умови – оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях із фізичної культури використовувались інтерактивні форми навчання. При визначенні методів і прийомів реалізації цієї умови враховувалось, що зовнішнім чинником професійного становлення є навчально-виховний процес, який передбачає не тільки засвоєння знань, умінь і навичок, а й розвиток індивідуальних властивостей, особистісних та лідерських якостей майбутнього вчителя, що дозволяють йому

самостійно освоювати професійні обов'язки, виконувати їх оптимальними способами.

На третьому – рефлексивно-корегувальному етапі для реалізації третьої педагогічної умови – занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності, передбачалася систематизація знань, накопичених студентами в процесі другого етапу експерименту і вироблення в них стійких стереотипів діяльності щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в командно-ігрових видах спортивної діяльності. З цією метою на практичних заняттях зі спортивних ігор відпрацьовувалися прийоми організації діяльності учнів основної школи в командних іграх, спрямованих на формування спортивних лідерських якостей.

Проведення формувального етапу експерименту дозволило одержати визначену картину про ефективність висунутих педагогічних умов підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Більш докладно це виявилось наступним чином: якщо до початку експерименту на високому рівні в експериментальній групі не було виявлено жодного студента, то після експерименту таких стало 37,5% студентів. У контрольній групі після експерименту стало 0,8% студентів (було 0%). Середній рівень підготовленості студентів після експерименту збільшився на 26,5% студентів експериментальної групи і на 5,2% студентів контрольної групи.

Позитивним є той факт, що на низькому рівні підготовленості студентів в експериментальній групі після експерименту залишилося лише 10% студентів. Кількість студентів на цьому рівні знизилася на 64% студентів.

У контрольній групі кількісний показник за цим рівнем змінився значно менше, із 77% до початку навчання залишилося 71% студентів, що становить різницю у 6%.

Математична обробка одержаних результатів формувального експерименту, з дев'яносто п'яти відсотковою ймовірністю довела, що зміни, які відбулися в рівнях підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи експериментальної групи є достовірні й статистично значущі.

Основні положення цього розділу знайшли відображення у публікаціях автора [213; 219; 221; 225].

ВИСНОВКИ

У дисертації подано теоретичне узагальнення і нове вирішення наукової проблеми, що виявляється в розробці, науковому обґрунтуванні педагогічних умов, моделі, експериментальної методики і змісту підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

1. Визначено поняття «підготовленість майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи» як особистісне новоутворення, що формується за результатами підготовки до професійної діяльності студентів у виші і відображає ступінь оволодіння теоретичних знань й опанування практичних умінь щодо формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей у командно-ігрових видах спортивної діяльності.

«Спортивні лідерські якості особистості учнів основної школи» розуміємо як якості особистості, що проявляються в командно-ігрових видах спортивної діяльності при опануванні різних видів спорту і характеризуються ініціативністю, відповідальністю, організаторськими здібностями, вміннями оцінювати командну та ігрову ситуацію, спортивним честолюбством, здатністю приймати рішення на користь команди.

2. Розкрито структуру підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що містить два взаємопов'язані компоненти: когнітивний та операційний. Показниками за когнітивним компонентом виступили обізнаність із: теоретичними засадами лідерства, ознаками прояву лідерських якостей і чинниками, що впливають на їх формування; сутністю спортивних лідерських якостей учнів, їх показниками та особливостями прояву в учнів основної школи; засобами і методами формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи; за операційним –

уміння: визначати спортивні лідерські якості за ознаками їх прояву в учнів основної школи; розробляти і впроваджувати форми та методи формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи.

Схарактеризовано рівні підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи (високий, середній, низький).

3. Визначено, обґрунтовано й упроваджено такі педагогічні умови: відображення у змісті підготовки майбутніх учителів фізичної культури уявлень про сутність і механізми формування лідерства; оволодіння методикою педагогічної підтримки й супроводу формування спортивних лідерських якостей учнів на заняттях з фізичної культури; занурення майбутніх учителів фізичної культури в ситуації, що вимагають формування спортивних лідерських якостей учнів у командно-ігрових видах спортивної діяльності.

4. Розроблено й апробовано модель і експериментальну методичку підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи, що передбачала такі етапи: інформаційно-збагачувальний, узагальнювально-моделювальний, рефлексивно-корегувальний, для кожного з яких було визначено навчальні цілі, зміст, методи і форми їх реалізації (тестування, дискусії, проблемні лекції, рольові, ділові ігри, моделювання ситуацій, тренінги, проблематизації, схематизації, візуалізації навчальної інформації тощо).

5. Доведено статистичну значущість позитивних зрушень щодо підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Прикінцевий етап експерименту засвідчив, що кількість майбутніх учителів фізичної культури з високим рівнем підготовленості до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в ЕГ зросла з 0% до 37,5%; тоді як у КГ з 0% до 0,8%; із середнім – в ЕГ збільшилася на 26,5%, а в КГ на 5,2%. Кількість

майбутніх учителів фізичної культури ЕГ з низьким рівнем підготовленості зменшилася на 64%, тоді як у КГ – на 6%. Статистична обробка отриманих кількісних результатів діагностування рівнів підготовленості майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи із застосуванням критерію однорідності χ^2 засвідчила статистичну значущість позитивних зрушень шляхом упровадження запропонованих педагогічних умов, моделі й експериментальної методики.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів проблеми підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи. Перспективу подальших досліджень вбачаємо в розробці технології професійної підготовки майбутніх учителів фізичної культури щодо формування спортивних лідерських якостей учнів старшої школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования / О. А. Абдуллина – М. : Просвещение, 1984. – 208 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Деятельность и психология личности / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1980. – 335 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Развитие личности в процессе жизнедеятельности / К. А. Абульханова-Славская // Психология формирования и развития личности. – М. : Наука, 1981. – 365 с.
4. Адаир Дж. Психология лидерства / Дж. Адаир. – М. : Эксмо, 2005. – 352 с.
5. Адаир Дж. Эффективное лидерство: Как развивать и применять лидерские навыки / Джон Адаир. – М. : Эксмо, 2003. – 177 с.
6. Адлер Ю. Лидерство как механизм постоянного обеспечения конкурентоспособности / Ю. Адлер, В. Липкина // Стандарты и качество. – 2000. – № 10. – С. 14–22.
7. Алфімов Д. В. Теорія і методика виховання лідерських якостей особистості у сучасній загальноосвітній школі : дис. ... доктора пед.наук : 13.00.07 / Алфімов Дмитро Валентинович. – Донецьк, 2012. – 495 с.
8. Альманах психологических тестов / [сост. Р. Р. и С. А. Римские]. – М. : КСП, 1995. – 400 с.
9. Алыфанов С. А. Основные направления анализа лидерства / С. А. Алыфанов // Вопросы психологии. – 1991. – № 3. – С. 90–96.
10. Амонашвили Ш. Психологические основы педагогического сотрудничества / Ш. Амонашвили. – К. : Освіта, 1991. – 111 с.
11. Амонашвили Ш. А. Здравствуйте, дети! / Ш. Амонашвили. – М. : Просвещение, – 1988. – 208 с.

12. Ананьев Б. Г. Человек как предмет познания / Б. Г. Ананьев. – М. : Наука, 1998. – 341 с., с. 6
13. Андреев В. И. Педагогика : [учеб. курс для творческого саморазвития] / В. И. Андреев. – [2-е изд.]. – Казань : Центр инновационных технологий, 2000. – 608 с.
14. Андреева Г. М. Принцип деятельности и построения системы социально-психологического знания / Г. М. Андреева // Вестник Московского университета. – [Сер. «Психология»]. – 1986. – № 4. – С. 6–7.
15. Антипина Г. С. Теоретико-методологические проблемы исследования малых социальных групп / Г. С. Антипина. – Ленинград : Изд-во ЛГУ, 1982. – 109 с.
16. Ануфриев Е. А. Социальный статус и активность личности (Личность как объект и субъект общественных отношений) / Е. А. Ануфриев. – М. : МГУ, 1984. – 288 с.
17. Анцыферова Л. И. Личность и деятельность // Проблемы личности. Материалы симпозиума / [Ред.кол. В. М. Банщиков и др.] : Всесоюзн.научно-мед.об-во невропатологов и психиатров. – М. : Ин-т философии АН СССР, 1970. – 519 с.
18. Апанасенко Г. Л. Эволюция биоэнергетики и здоровье человека / Г. Л. Апанасенко. – СПб. : МГП «Петрополис», 1992. – 123 с.
19. Ашихмин А. Н. Развитие профессиональных лидерских качеств у курсантов вузов МВД России средствами физической подготовки и спорта : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А. Н. Ашихмин. – СПб., 2006. – 24 с.
20. Бавина П. А. Тренинговые технологии в формировании коммуникативной компетентности будущих менеджеров : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.02 «Теория и методика обучения и воспитания (менеджмент, уровень профессионального образования)» / П.А. Бавина. – СПб., 2006. – 20 с.

21. Багрецов С. А. Диагностика социально-психологических характеристик малых групп с внешним статусом / [Багрецов С. А., Львов В. М., Наумов В. В. и др.]. – СПб., 1999. – 640 с.
22. Балунув М. С. Педагогическое стимулирование лидерства курсантов военно-экономического вуза : дис. ... канд.пед.наук : 13.00.03 /Балунув Михаил Сергеевич. – Кострома, 2000. – 188 с.
23. Барабаш О. Д. Формування лідерських якостей сучасного педагога: [навч.-метод.посібник] / О. Д. Барабаш, Н. В. Глинянюк, Л. З. Мінда. – Івано-Франківськ : ПП Кушнір Г. М., 2013. – 103 с.
24. Белинская Е. Как стать лидером / Е. Белинская. – М. : Изд-во «МОДЭК», 2000. – 192 с.
25. Белякова Н. В. Социально-психологические особенности проявления лидерства в студенческих группах : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Н. В. Белякова. – М., 2002. – 19 с.
26. Бендас Т. Гендерная психология лидеров / Т. Бендас. – Оренбург, 2000. – 211 с.
27. Берн Э. Лидер и группа. О структуре и динамике организаций и групп / Э. Берн. – Екатеринбург : ЛИТУР, 2002. – 320 с.
28. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс. – М. : Прогресс, 1986. – 420 с.
29. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 2: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання / І. Д. Бех. – К : Либідь, 2003. – 344 с.
30. Бех І. Д. Виховання особистості: У 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: теоретико-технологічні засади: навчально-методичне видання / І. Д. Бех. – К. : Либідь, 2003. – 280 с.
31. Бех І. Особистісно зорієнтоване виховання : [наук.-метод. посібник] / І. Д. Бех. – К. : ІЗМН, 1998. – 204 с.

32. Божович Л. И. Случаи неправильных взаимоотношений ребенка с коллективом и их влияние на формирование личности / Л. И. Божович, Л. С. Славина // Вопросы психологии. – 1976. – № 1. – С. 130–139.
33. Большаков В. Ю. Педагогические основы развития лидерской одаренности у старших школьников : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01, 19.00.07 / Большаков Владимир Юрьевич. – М., 2000. – 459 с.
34. Большая Советская Энциклопедия. – [Изд.3-е]. – М. : Изд-во «Сов.энциклопедия», 1975. – [Т.22]. – С. 55.
35. Бондаревская Е. В. Теория и практика личностно-ориентированного образования / Е. В. Бондаревская. – Ростов н/Д. : Изд-во РГПУ, 2000. – 352 с.
36. Брушлинский А. В. Субъект: мышление, учение, воображение: избранные психологические труды / А. В. Брушлинский. – М. : Ин-т практической психологии ; Воронеж : НПО «Модэк», 1996. – 392 с.
37. Буряк В. Умови та засоби самоосвіти студентів / В. Буряк // Вища школа. – К., 2002. – № 6. – С. 18–29.
38. Васильев Ю. В. Педагогическое управление в школе: методология, теория, практика / Ю. В. Васильев. – М. : Педагогика, 1980. – 373 с.
39. Вежевич Т. Е. Педагогические условия развития лидерских качеств учащихся : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Вежевич Татьяна Ефимовна. – Улан-Удэ, 2001. – 198 с.
40. Вендов А. Й. Социально-психологическое исследование лидерства в малых группах : автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / А. Й. Вендов. – Ленинград, 1973. – 17 с.
41. Вербицкий А. А. Компетентностный подход и теория контекстного обучения / А. А. Вербицкий. – М. : Высшая школа, 1991. – 207 с.
42. Видай А. Сучасні тенденції у дослідженні лідерства / А.Видай // Зб. наук. праць. – К., 1995. – № 4, ч.2. – С. 13–17.
43. Вишневський О. Сучасне українське виховання: Педагогічні

нариса / О. Вишневський. – Львів : Львівський обласний науково-методичний інститут освіти; Львівське обласне педагогічне товариство ім. Г. Ващенко, 1996. – 238 с.

44. Вишнякова С. М. Профессиональное образование: ключевые понятия, термины, актуальная лексика : [словарь] / С. М. Вишнякова. – М. : НМЦ СПО, 1999. – 538 с.

45. Вознюк Т. В. Педагогічна практика в ДЮСШ як критерій підготовки майбутнього фахівця / Т. В. Вознюк // Актуальні проблеми фізичного виховання та методики спортивного тренування : [зб. наук. праць]. – Вінниця, 2010. – С. 11–14.

46. Волков И. П. Исследование лидерства как функции групповой задачи / И. П. Волков // Экспериментальная и прикладная психология / [под ред. Б. Г. Ананьева]. – Ленинград, 1990. – С. 17–22.

47. Волков И. П. К вопросу о методах оценки организаторских способностей / И. П. Волков. – Вестник ЛГУ. – Л., 1977. – № 23. – С. 26. – (Серия : Экономика. Философия. Право.).

48. Волков И. П. К критике «теории черт» лидерства / И. П. Волков // Человек и общество. – М., 1973. – Вып. 11. – 225 с.

49. Воробйов М. І. Практика в системі фізкультурної освіти / М. І. Воробйов, Т. Ю. Круцевич. – Київ : Олімпійська література, 2006. – 192 с.

50. Вульфов Б. З. Время взрослых поступков: Диалоги о школьной юности и ее проблемах / Б. З. Вульфов. – М. : Новая школа, 1993. – 160 с.

51. Гадамер Х-Г. Истина и метод: Основы философской герменевтики / Х-Г. Гадамер / Общая ред. и вступит.ст. Б. Н. Бессонова. – М. Прогресс, 1988. – С. 6–32.

52. Гадяцький М. В. Організація навчального процесу в сучасній школі / М. В. Гадяцький. – Харків : Ранок, Веста, 2003. – 135 с.

53. Газман О. С. Детский коллектив как субъект и объект воспитания (на материале воспитательной работы со старшеклассниками в условиях летнего лагеря) : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / О. С. Газман. – М., 1974. – 26 с.

54. Газман О. С. От авторитарного образования к педагогике свободы / О. С. Газман // Новые ценности образования. – [Вып. 2.] / О. С. Газман, Р. Вейсс, Н. Б. Крылова. – М., 1995. – 103 с.

55. Газман О. С. Педагогика в пионерском лагере: (Из опыта работы Всероссийского пионерского лагеря «Орленок») / О. С. Газман, В. Ф. Матвеев. – М. : Педагогика, 1982. – 96 с.

56. Газман О. С. Педагогическая поддержка детей в образовании как инновационная проблема / О. С. Газман. – М. : Инноватор, 1995. – 58 с.

57. Гапонюк З. Г. Педагогические условия формирования лидерских качеств у студентов гуманитарных вузов : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / З. Г. Гапонюк. – М., 2008. – 24 с.

58. Гасанова М. Д. Гендерный подход к формированию у студентов лидерских качеств руководителя в образовании : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / М. Д. Гасанова. – Махачкала, 2005. – 24 с.

59. Гибсон Р. К. Лидерство в свободном обществе / Р. К. Гибсон // Лидерство. Психологические проблемы в бизнесе (по материалам американских исследований) / Р. К. Гибсон. – Дубна : Феникс, 1997. – С. 9–22.

60. Глазков А. В. Педагогические условия развития индивидуального стиля школьника в образовательном процессе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Глазков Александр Владимирович. – Иркутск, 2001. – 147 с.

61. Головаха Е. И. Структура групповой деятельности / Е. И. Головаха. – Киев : Наук. Думка, 1979. – 139 с.

62. Голубь А. Б. Социально-воспитательные условия формирования лидерских качеств студентов в учебном процессе вуза : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / А. Б. Голубь. – Комсомольск-на-Амуре, 2009. – 22 с.

63. Гоноболин Ф. Н. Книга об учителе / Ф. Н. Гоноболин. – М. : Просвещение, 1965. – 260 с.

64. Гончаренко С. Соціально-педагогічний словник / С. Гончаренко / [за ред. В. В. Радула]. – К. : ЕксОб, 2004. – 304 с.

65. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник [Електронний ресурс] / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 375 с. : Режим доступа : <http://edu-lib.net/matematika-2/dlya-studentov/goncharenko-s-u-ukrayinskiy-pedagogich>

66. Давлетова А. И. Развитие лидерских качеств студентов педагогического вуза : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / А. И. Давлетова. – Москва, 2007. – 25 с.

67. Давыдов Г. А. Социально-психологические условия повышения эффективности обучения в военном вузе / Г. А. Давыдов. – М. : ВПА, 1977. – 28 с.

68. Данилов Д. А. Основы подготовки будущих учителей как лидеров детских организаций : [научно- методическое пособие] / Д. А. Данилов. – Якутск, 2001. – 47 с.

69. Данилова Л. Формувати особистість нового типу / Л. Данилова // Педагогіка і психологія. – 2000. – № 3. – С. 59–64.

70. Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття). – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.

71. Джемгаров Т. Лидерство в спорте / Т. Джемгаров, В. Румянцева. – М. : Физкультура и спорт, 1983. – 80 с.

72. Джури́нский А. Н. История зарубежной педагогики : [учеб. пособие для высшей школы] / А. Н. Джури́нский. – М. : Изд-во ФОРУМ-ИНФРА-М, 2008. – 767 с.

73. Дилтс Р. НЛП: Навыки эффективного лидерства / Р. Дилтс. – СПб. : Питер, 2002. – 208 с.

74. Діагностика ступеня виразності рефлексивності / А. Карпова // Психологический журнал. – 2003. – [Т. 24]. – № 5. – С. 45–57.

75. Драгунова Т. В. «Вопросы психологии личности школьника»: О некоторых психологических особенностях подростка [Электронный ресурс] / Т. В. Драгунова : Режим доступа :

<http://www.persev.ru/book/tv-dragunova-o-nekotoryh-psihologicheskikh-osobennostyah-podrostka>

76. Дубовская Е. М. Влияние лидера на сверстников в юношеских группах : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / Дубовская Екатерина Михайловна. – Москва, 1984. – 182 с.

77. Евтихов О. Практика психологического тренинга / О. Евтихов. – СПб. : Речь, 2004. – 236 с.

78. Евтихов О. В. Тренинг лидерства : [монография]. – СПб. : Речь, 2007. – 256 с.

79. Емелин К. Г. Развитие лидерских качеств молодежи в студенческих отрядах средствами социально-культурной деятельности : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. психол. наук : спец. 13.00.05 «Теория, методика и организация социально-культурной деятельности» / К. Г. Емелин. – Барнаул, 2012. – 25 с.

80. Емельянов Ю. Активные методы психологической подготовки руководителей трудовых коллективов / Ю. Емельянов // Трудовой коллектив как объект и субъект управления. – Л., 1980. – С. 113–118.

81. Ершов А. А. Лидер и авторитет / А. А. Ершов. – Ленинград, 1991. – 102 с.

82. Євтух М. Б. Пріоритети професійної підготовки вчителя в системі університетської освіти / М. Б. Євтух // Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992-2002 : [зб.наук.пр. до 10-річчя АПН України]. –Харків : ОВС, 2002. – С. 66–76.

83. Жеребова Н. С. К вопросу о механизме выдвижения лидеров в студенческих группах / Н. С. Жеребова // Личность и группа : [уч. зап. ЛГПИ им. А. И. Герцена]. – Ленинград, 1971. – [Т. 468]. – 74 с.

84. Жеребова Н. С. Лидерство в малых группах как объект социально-психологического исследования / Н. С. Жеребова // Руководство и лидерство. – [под ред. Б. Д. Парыгина]. – Л. : ЛГПИ, 1973. – 143 с.

85. Журина Л. А. Психологические особенности взаимодействия классного руководителя с лидерами учебной группы педагогического колледжа : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая и возрастная психология» / Л. А. Журина. – М., 2000. – 20 с.

86. Закон України «Про вищу освіту» : науково-практичний коментар / [відп. ред. В. Кремень]. – К. : СДМ-студіо, 2002. – 323 с.

87. Закон України «Про освіту» [Электронный ресурс]. : Режим доступа: www.ulk.org.ua/doc_p_4.html

88. Залевская А. Г. Воспитываем ребенка-лидера / А. Г. Залевская. – Ставрополь, 1999. – 63 с.

89. Занько С. Ф. Игра и учение. Теория, практика и перспективы игрового обучения / С. Ф. Занько. – М., 1992. – 117 с.

90. Зацепин В. И. Межличностное общение в коллективе : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / В. И. Зацепин – Ленинград, 1970. – 18 с.

91. Зимняя И. А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании : / И. А. Зимняя. – М. : Издательство : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2004. – 370 с.

92. Зинкевич-Евстигнеева Т. Технология создания команды / Т. Зинкевич-Евстигнеева, Д. Фролов, Т. Грабенко. – СПб. : Речь, 2002. – 224 с.

93. Зиновьева Д. М. Взаимосвязь феномена отчуждения с эффективным лидерством и руководством: социально-психологический аспект: дис. ... кандидата псих. наук : 19.00.05 / Зиновьева Дина Муратовна. – Волгоград, 2002. – 213 с.

94. Зорина А. В. Педагогические условия формирования лидерских качеств у студентов вуза : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / А. В. Зорина. – Нижний Новгород, 2009. – 25 с.

95. Ильин В. С. Формирование личности школьника (целостный процесс) / В. С. Ильин. – М. : Педагогика, 1984. – 144 с.

96. Ильин Е. Н. Искусство общения / Е. Н. Ильин // Педагогический поиск. – М. : Педагогика, 1988. – С. 212–279.

97. Іванніков С. І. Підготовка майбутніх учителів початкової школи до застосування індивідуально-диференційованого підходу у фізичному вихованні учнів : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Іванніков Сергій Іванович. – Одеса, 2013. – 215 с.

98. Караковский В. А. Воспитательная система школы: педагогические идеи и опыт формирования / В. А. Караковский. – М., 1992. – 128 с.

99. Карапузова І. В. Організація педагогічної підтримки майбутніх учителів у процесі савчання : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / І. В. Карапузова. – Полтава, 2010. – 20 с.

100. Карпова Э. Э. Категория качества в теории и практике подготовки учителя к профессиональной деятельности : автореф. дис. на соискание уч. степени доктора пед. наук : спец. 13.00.01 «Теория и история педагогики» / Э. Э. Карпова. – Москва, 1994. – 32 с.

101. Карченкова М. В. Педагогічні умови формування готовності майбутніх учителів фізичної культури до професійної діяльності : дис. ...

кандидата пед.наук : 13.00.04 / Карченкова Марина Володимирівна. – Переяслав-Хмельницький, 2006. – 227 с.

102. Климов Е. А. Индивидуальный стиль деятельности в зависимости от типологических свойств нервной системы / Е. А. Климов. – Казань, 1969. – 278 с.

103. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 510 с.

104. Климова В. И. Человек и его здоровье / В. И. Климова. – М. : Знание, 1986. – 189 с.

105. Климова Т. Е. Система подготовки будущего учителя к творческой профессионально-педагогической деятельности / Т. Е. Климова, Н. А. Хмель // Проблемы образования и развития личности учащихся. – Магнитогорск : МГПИ, 1997. – С. 49–54.

106. Княжева І. А. Теоретико-методологічні засади розвитку методичної культури майбутніх викладачів педагогічних дисциплін в умовах магістратури : [монографія] / І. А. Княжева. – Одеса : ФОП Бондаренко М. О., 2014. – 328 с.

107. Кови С. 7 навыков лидера: Деловой бестселер / С. Кови. – Минск : Парадокс, 1996. – 448 с.

108. Коджаспирова Г. М. Словарь по педагогике / Г. М. Коджаспирова, А. Ю. Коджаспиров. – М. : ИКЦ «МарТ», 2005. – 448 с.

109. Козырева Е. А. Теоретико-технологические аспекты психолого-педагогического сопровождения детей, их учителей и родителей / Е. А. Козырева // Школьный психолог. – 2001. – № 33. – С. 17.

110. Кон И. С. Психология ранней юности / И. С. Кон. – М. : Просвещение, 1989. – С. 6.

111. Косенчук О. Г. Соціально-педагогічні умови формування лідерських якостей старшокласників у діяльності учнівського самоврядування : дис. ... канд.пед.наук : 13.00.05 /Косенчук Ольга Геннадіївна. – Київ, 2013. – 288 с.

112. Котляров И. В. Социология спорта: теория, методология, методика / И. В. Котляров. – Минск : Белинформпрогноз, 1994. – 40 с.

113. Кочетов А. И. Педагогические основы самовоспитания / А. И. Кочетов. – М. : Знание, 1974. – 64 с.
114. Краевский В. Моделирование в педагогической психологии: введение в научное исследование по педагогике / В. Краевский. – М., 1988. – С. 99–104.
115. Кращенко Ю. П. Виховання лідерських якостей майбутніх учителів в системі студентського самоврядування : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – «Теорія і методика виховання» / Кращенко Юрій Петрович. – Полтава, 2012 – 257 с.
116. Кривцун-Левшина Л. Н. Социология физической культуры и спорта / Л. Н. Кривцун-Левшина, И. В. Котляров. – Витебск : ВГУ им. П. М. Машерова, 2009. – 269 с.
117. Кристофер Э. Тренинг лидерства / Э. Кристофер, Л. Смит. – СПб. : Питер, 2001. – 320 с.
118. Кричевский Р. Л. Динамика группового лидерства / Р. Л. Кричевский // Вопросы психологии. – 1980. – № 2. – С. 42–52.
119. Кричевский Р. Л. Психология малой группы / Р. Л. Кричевский, Е. М. Дубовская. – М. : Изд-во МГУ, 1991. – 203 с.
120. Кричевский Р. Л. Психология руководства и лидерства в спортивном коллективе / Р. Л. Кричевский, М. М. Рыжак. – М. : МГУ, 1985. – 224 с.
121. Кричевский Р. Л. Социально-психологические аспекты руководства классным коллективом / Р. Л. Кричевский // Вопросы психологии. – 1979. – № 2. – С. 150–156.
122. Крутецкий В. А. Проблема способностей в психологии / В. А. Крутецкий. – М. : Знание, 1971. – 177 с.
123. Кудряшова Е. В. Лидер и лидерство: исследование лидерства в современной западной общественно-политической мысли / Е. В. Кудряшова. – Архангельск, 1996. – С. 45–48.

124. Кузьмин Е. С. Основы социальной психологии / Е. С. Кузьмин. – Л. : ЛГУ, 1967. – 172 с.
125. Кузьмина Н. В. Методы исследования педагогической деятельности / Н. В. Кузьмина. – Л. : ЛГУ, 1970. – 114 с.
126. Кузьмина Н. В. Проблемы обучения и воспитания студентов в вузе / Н. В. Кузьмина. — М., 1976. – 112 с.
127. Кулюткин Ю. Н. Психология обучения взрослых / Ю. Н. Кулюткин. – М. : Просвещение, 1985. – 128 с.
128. Куприянов Б. В. Организация и методика проведения игр с подростками: Взрослые игры для детей : [уч.-метод. пособие] / Б. В. Куприянов, М. И. Рожков, И. И. Фришман. – М. : ВЛАДОС, 2001. – 216 с.
129. Куракин А. Т. Школьный ученический коллектив: проблемы управления / А. Т. Куракин, Л. И. Новикова. – М. : Знание, 1982. – 96 с.
130. Кэ де Ври М. Мистика лидерства. Развитие эмоционального интеллекта / М. Кэ де Ври. – М. : Альпниа, 2003. – 311 с.
131. Ларионова И. А. Ситуация успеха в учебной деятельности как фактор развития отношений сотрудничества в системе учитель – ученик : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Ларионова Ирина Анатольевна. – Екатеринбург, 1996. – 127 с.
132. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность / А. Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 302 с.
133. Леонтьев А. Н. Педагогическое общение / А. Н. Леонтьев. – М. : Знание, 1979. – 48 с.
134. Леонтьев А. Н. Психологические вопросы сознательности учения / А. Н. Леонтьев // Известия АПН РСФСР М., 1947. – Вып. 7.
135. Лернер И. Я. Процесс обучения и его закономерности / И. Я. Лернер. – М. : Знание, 1980. – 96 с.
136. Ливайн С. Лидер в тебе / С. Ливайн, М. Кром. – М. : Прогресс-литера : Яхссмен, 1995. – 240 с.
137. Лийметс Х. Й. Как воспитывает процесс обучения? / Х. Й. Лийметс. – М. : Знание, 1982. – 96 с.

138. Ломова Л. А. Формирование профессионально значимых лидерских качеств будущих учителей музыки : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Л. А. Ломова. – Елец, 2006. – 26 с.

139. Лопатин В. В. Малый толковый словарь русского языка / В. В. Лопатин, Л. Е. Лопатина. – [2-е изд., стер.]. – М. : Рус. яз., 1993. – 704 с.

140. Лукьянчиков Э. Е. Становление лидерских качеств личности в системе высшего военно-профессионального образования: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.08 / Лукьянчиков Эдуард Евгеньевич. – Орел, 2003. – 216 с.

141. Лунев Ю. А. Социально-психологические факторы детерминации поведения группы в межгрупповом взаимодействии : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / Ю. А. Лунев. – М., 1991. – 22 с.

142. Лучанська В. Соціальна креативність і лідерські здібності підлітків / В. Лучанська // Соціальна психологія. – 2006. – № 5. – С. 94–102.

143. Макаренко А. С. Воспитание гражданина. Педагогические раздумья. – М. : Просвещение, 1988. – 304 с.

144. Макаренко А. С. Коллектив и воспитание личности / А. С. Макаренко. – М. : Педагогика, 1972. – 334 с.

145. Маковецька Н. В. Професійна компетентність фахівців фізичного виховання, спорту і туризму у вищому навчальному закладі : [в кол. монографії «Інтеграція в системі неперервної професійної підготовки майбутніх фахівців фізичного виховання, спорту і туризму»] / за ред. А. П. Коноха / Н. В. Маковецька. – Запоріжжя : Кругозор, 2015. – С. 125–146.

146. Максвелл Д. Воспитай в себе лидера / Д. Максвелл; [пер. с англ. Г. И. Левитан] – Мн. : ООО Попурри, 2002. – 224 с.

147. Мальковская Т. Н. Выдвижение лидера в среде старших

школьников и его влияние на товарищей / Т. Н. Мальковская // Руководство и лидерство / [под ред. Б. Д. Парыгина]. – Ленинград : ЛГПИ, 1973. – 143 с.

148. Мараховська Н. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у процесі навчання дисциплін гуманітарного циклу : дис. ... канд.пед.наук : 13.00.04 / Мараховська Наталя Владиславівна. – Харків, 2009. – 257 с.

149. Марищук В. Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса / В. Л. Марищук, В. И. Евдокимов. – СПб. : Издательский дом «Сентябрь», 2001. – 260 с.

150. Махина Т. В. Особенности использования социально-психологического тренинга в целях развития лидерских качеств студентов-будущих менеджеров : дис. ... канд. псих. наук : 19.00.05 / Махина Татьяна Владимировна. – М., 2003. – 204 с.

151. Махмутов М. И. Организация проблемного обучения в школе : [книга для учителей] / М. И. Махмутов. – М. : Просвещение, 1977. – 240 с.

152. Менегетти А. Психология лідера / А. Менегетти. – М. : ННБФ Онтопсихология, 2002. – 208 с.

153. Методы системного педагогического исследования / [под ред. Н. В. Кузьминой]. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1980. – 172 с.

154. Мойсеюк Н. Є. Педагогіка : [навчальний посібник] / Н. Є. Мойсеюк. – [3-є видання, доповнене]. – К., 2001. – 608 с.

155. Морозов И. Е. Развитие лидерских качеств у студентов в процессе вузовского обучения : дис. ... канд.психол.наук : 19.00.07 / Морозов Илья Евгеньевич. – Москва, 2006. – 150 с.

156. Моррис С. В роли лидера успешной команды / С. Моррис, Г. Уилкоккс, Э. Нейзел. – Днепропетровск : Баланс-Клуб, 2002. – 180 с.

157. Мудрик А. Социализация и смутное время / А. Мудрик. – М. : Знание, 1991. – 80 с.

158. Наумчук В. І. Професійна підготовка майбутніх вчителів фізичної культури в процесі самостійної роботи зі спортивних ігор : дис. ... канд

пед. наук : 13.00.04 / Наумчук Володимир Іванович. – Тернопіль, 2002. – 232 с.

159. Національна доктрина розвитку освіти // Освіта. – 2002. – № 26 (24 квітня – 1 травня). – С. 2–4.

160. Нестеренко В. В. Теоретико-методологічні засади підготовки майбутніх фахівців дошкільної освіти в системі заочного навчання : [монографія] / В. В. Нестеренко. – Одеса : Видавництво ТОВ «Лерадрук», 2012. – 266 с.

Новиков Д. А. Статистические методы в педагогических исследованиях (типовые случаи) / Д. А. Новиков. – М. : МЗ-Пресс, 2004. – 67 с.

161. Новикова Л. И. О методологическом подходе в исследовании воспитательного коллектива: Измерения в исследовании проблем воспитания / Л. И. Новикова. – Тарту, 1973. – С. 17.

162. Новикова С. А. Развитие лидерских качеств будущих менеджеров в процессе профессиональной подготовки : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / С. А. Новикова. – Магнитогорск, 2009. – 26 с.

163. Ожегов С. И. Словарь русского языка (около 53000 слов.) / С. И. Ожегов. – [изд. 6-е, стереотип]. – М. : Издательство «Советская энциклопедия», 1964. – 900 с.

164. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка : 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова; Российская академия наук; Институт русского языка им. В. В. Виноградова. – 4-е изд., доп. – М. : ИТИ Технологии, 2003. – 944 с.

165. Орбан-Лембрик Л. Соціальна психологія : [посібник] / Л. Орбан-Лембрик. – К. : Академвидав, 2003. – 448 с.

166. Основні орієнтири виховання учнів 1-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів України. Програма / [за заг. ред. І. Д. Бега] // Практика управління закладом освіти. – 2011. – № 2–5. – С. 7–26.

167. Павелків Р. В. Вікова психологія : [підруч. для студ. вищ. навч. закл.] / Р. В. Павелків. – К. : Кондор, 2011. – 468 с.

168. Павлова О. А. Социально-педагогические условия реализации лидерского потенциала старших подростков во временных детских объединениях : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.02 / Павлова Оксана Александровна. – Кострома, 2004. – 165 с.

169. Парыгин Б. Д. Регуляция социально-психологического климата трудового коллектива / Б. Д. Парыгин. – Л. : «Наука», 1986. – С. 12.

170. Педагогічний словник / [за ред. М. Ярмаченка]. – К. : Педагогічна думка, 2001. – 863 с.

171. Пескова И. В. Организационно-педагогические условия формирования позитивных лидерских качеств у детей (младший школьный возраст) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Пескова Ирина Владимировна. – Н. Новгород, 2003. – 184 с.

172. Петрова Н. В. Педагогическое проектирование совместной деятельности преподавателя и студентов как фактор совершенствования профессионально-творческой подготовки студентов высших учебных заведений : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Н. В. Петрова. – Челябинск, 1998. – 17с.

173. Петровский А. В. Психология : [словарь] / А. В. Петровский, М. Г. Ярошевский. – М. : Политиздат, 1990. – С 89–191.

174. Петровский А. В. Теория деятельностного опосредования и проблема лидерства / А. В. Петровский // Вопросы психологии. – 1980. – № 2. – 29 с.

175. Подласый Б. Д. Педагогика / Б. Д. Подласый. – М. : Просвещение, 1996. – С. 5–11, 42–70, 86–114.

176. Практический интеллект / [под общей ред. Р. Стенберга]. – СПб. : Питер, 2002. – 272 с.

177. Приходченко К. Роль освітньо-виховного середовища у формуванні

компетентнісно орієнтованої особистості учнів / К. І. Приходченко // Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки : [зб. наук. пр.]. – 2007. – [Вип. 44]. – С. 313–321.

178. Программа «Лидер» / [авт. кол. под рук. М. И. Рожкова]. – М. : НПЦ Совета СПО-ФДО, 1992. – 75 с.

179. Психологический словарь / [под ред. В. В. Давыдова, А. В. Запорожца]. – М., 1983. – С. 176.

180. Психология лидерства : [хрестоматия] / [сост. К. В. Сельченко]. – Минск : Хаверст, 2004. – 368 с.

181. Психология подростка / [под ред. А. А. Реана]. – СПб. : ПРАЙМ-ЕВРОЗНАК, 2006. – 480 с.

182. Психология: Словарь / [под общей ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского]. – 2-е изд. – М. : Политиздат, 1990. – 494 с.

183. Резник С. Лидер и его команда / С. Резник // Лидеры образования. – 2004. – № 2. – С. 35–38.

184. Рисюкевич М. С. Формирование спортивных лидеров: социологические матрицы [Электронный ресурс] / М. С. Рисюкевич. – Режим доступа : <file:///C:/Users/user/Downloads/formirovanie-sportivnyh-liderov-otsiologicheskie-matrity.pdf>

185. Роджерс К. Р. Несколько важных открытий / К. Р. Роджерс // Вестник Московского ун-та. – 1990. – № 2. – С. 58–65.

186. Рожков М.И. Детские организации: возможности выбора. Вариативно-программный подход к социализации ребенка в деятельности детских организаций : [метод. пособ. для организаторов детского движения] / М. И. Рожков, А. В. Волохов. – М. : НПЦ СПО-ФДО, 1996. – 111 с.

187. Розин В. М. Личность как учредитель и менеджер «себя» и субъект культуры / В. М. Розин // Человек как субъект культуры. – М. Наука, 2002. – С. 42–112.

188. Розин В. М. Философия образования : [учебное пособие] / В. М. Розин, С. К. Булдако. – Кострома : Изд-во КГУ им. Н. А. Некрасова, 1999. – 284 с.

189. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 2002. – 720 с.

190. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание [Электронный ресурс] / С. Л. Рубинштейн. – М. : Изд-во АН СССР, 1957. – С. 231 : Режим доступа :

<http://www.klex.ru/2s8>

191. Рудик П. А. Психологические основы морально-волевой подготовки спортсменов / П. А. Рудик // Проблемы психологии спорта. – М., 1962. – С. 9.

192. Руководство и лидерство (Опыт социально-психологического исследования) / Сборник научных трудов [под ред. Б. Д. Парыгина]. – Л. : ЛГПИ, 1973. – С. 54–63.

193. Румянцева В. И. Лидер. Опыт изучения психологии неформального лидерства / В. И. Румянцева. – СПб., 1996. – 218 с.

194. Савченко О. Новый этап розвитку шкільної освіти і підготовка майбутнього вчителя / О. Савченко // Шлях освіти. – К., 2003. – № 3. – С. 2–6.

195. Сайтбаева Э. Р. Принцип образовательной поддержки самоопределения педагога-профессионала / Э. Р. Сайтбаева // Образование взрослых в современном развивающемся обществе // Современное образование взрослых: общие вопросы функционирования и развития. – СПб. : ИОВ РАО, 2003. – 484 с. – С. 286–291.

196. Самоукина Н. Психология и педагогика профессиональной деятельности / Н. Самоукина. – М., 1999. – 351 с.

197. Сарычев С. В. Надежность группы в напряженных и экспериментальных ситуациях совместной деятельности : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.05 «Социальная психология» / С. В. Сарычев. – Воронеж : ВПН, 1993. – 17 с.

198. Сбитнева В. Б. Педагогические условия развития лидерских качеств подростков в детском общественном объединении : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Сбитнева Вероника Борисовна. – Пермь, 2006. – 268 с.

199. Семенов А. А. Виховання лідерських якостей у молодших школярів засобами рухливих ігор : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Семенов Андрій Анатолійович. – Умань, 2014. – 220 с.

200. Семиченко В. А. Психологія педагогічної діяльності : [навч. посіб.] / В. А. Семиченко. – К. : Вища школа, 2004. – 335 с.

201. Семченко Н. О. Педагогічні умови формування лідерських якостей майбутніх учителів у позааурчній діяльності : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 / Семченко Надія Олександрівна. – Харків, 2005. – 215 с.

202. Серебренников Л. Н. Комплексная технологическая подготовка школьников : [монография] / Л. Н. Серебренников. – Ярославль : Изд-во ЯГПУ, 2004. – 551 с.

203. Сериков В. В. Природа педагогической деятельности и особенности профессионального образования педагога / В. В. Сериков // Педагогика. – 2010. – № 5. – С. 29–37.

204. Сериков Г. Н. Образование: аспекты системного отражения / Г. Н. Сериков. – Курган : Зауралье, 1997. – 464 с.

205. Скрыпников О. И. Психолого-педагогические условия формирования качеств лидера у курсантов военных институтов : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.01 / Скрыпников Олег Иванович. – Саратов, 1999. – 186 с.

206. Слостенин В. А. Педагогика: Инновационная деятельность / В. А. Слостенин, Л. С. Подымова. – М. : Магистр, 1997. – 224 с.

207. Слостёнин В. А. Формирование личности учителя советской школы в процессе профессиональной подготовки / В. А. Слостёнин. – М. : Просвещение, 1976. – 160с.

208. Соколова Е. А. Формирование лидерских качеств студентов-будущих менеджеров государственного и муниципального управления : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. А. Соколова. – Самара, 2012. – 19 с.

209. Старкова Г. В. Формирование лидерских качеств старшеклассников в деятельности детских общественных организаций : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Старкова Галина Владимировна. – Тамбов, 2011. – 237 с.

210. Строкова Т. А. Педагогическая поддержка и помощь в современной образовательной практике / Т. А. Строкова // Педагогика. – 2002. – № 4(5). – С. 20–27.

211. Тажутдинова Г. Ш. Взаимосвязь лидерства и направленности личности подростка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогическая психология» / Г. Ш. Тажутдинова. – Москва, 2001. – 21 с.

212. Титова А. В. Педагогические условия подготовки будущих учителей физической культуры к формированию спортивных лидерских качеств у учащихся основной школы / А. В. Титова // Концепт. – 2015. – № 10 (октябрь). – ART 15356. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/15356.htm>. – ISSN 2304-120X.

213. Титова А. В. Теоретические подходы к развитию лидерских качеств личности / А. В. Титова // Матеріали всеукраїнської наук.-практ. конф. [«Сучасна вища освіта в умовах реформування: проблеми, теорія, практика»], (7–8 жовтня 2010 р.). – Одеса : ПНПУ, 2010. – С. 88–91.

214. Тихомирова Е. К. Становление школьника-лидера в воспитывающей среде школы / Е. К. Тихомирова. – Самара : Изд-во СамГПУ, 2001. – 218 с.

215. Тітова Г. В. До проблеми розвитку лідерського потенціалу особистості / Г. В. Тітова // Матеріали четвертої всеукраїнської науково-практ. конф. з міжнародною участю [«Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук»], (15 липня 2014 р.): у 2-х частинах. – Дніпропетровськ : ТОВ «Інновація», 2014. – Ч.1. – С. 98–100.

216. Тітова Г. В. До проблеми формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи / Г. В. Тітова // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. [«Теоретичні та практичні аспекти розвитку сучасної педагогіки та психології»], (27–28 червня 2014 р.). – Львів : ГО «Львівська педагогічна спільнота», 2014. – С. 16–18.

217. Тітова Г. В. Лідерство в системі професійно-педагогічної підготовки / Г. В. Тітова // Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. [Вища освіта в сучасному суспільстві: шляхи оновлення та засоби реформування], (6–7 жовтня 2011 р.). – Одеса : Видавець Букаєв Вадим Вікторович, 2011. – С. 130–133.

218. Тітова Г. В. Модель підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи / Г. В. Тітова // Наука і освіта. – 2015. – № 8/СХХХV. – С. 177–181. – (Педагогіка).

219. Тітова Г. В. Основні поняття дослідження лідерських якостей особистості в сучасних дослідженнях / Г. В. Тітова // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. – Умань : ПП Жовтий О. О., 2013. – Ч. 13. – С. 321–331.

220. Тітова Г. В. Особливості формування лідерських якостей в учнів основної школи / Г. В. Тітова // Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського : зб. наук. праць. / за ред. А. Л. Ситченка. – № 3 (50), вересень 2015. – (Сер. : Педагогічні науки). – Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2015. – С. 289–294.

221. Тітова Г. В. Проблема лідерства у спортивній діяльності та сутність поняття «спортивні лідерські якості» / Г. В. Тітова // Збірник наукових праць

Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред.: М. Т. Мартинюк]. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – Ч. 3. – С. 357–366.

222. Тітова Г. В. Проблема підготовки майбутніх учителів фізичної культури до формування спортивних лідерських якостей в теорії і практиці / Г. В. Тітова // Наука і освіта. – 2015. – № 6/СХХХV. – С. 119–124. – (Педагогіка).

223. Тітова Г. В. Сутність феномена «лідерство» / Г. В. Тітова // Материали VII (XLVII) междунар. науч.-практ. конф. [«От теории и гипотез к практическим шагам в науке»], (24–25 июля 2014 г.). – Горловка : ФЛП Пантюх Ю. Ф., 2014. – С. 49–50.

224. Тітова Г. В. Феномен лідерства і лідерські якості в навчальному колективі / Г. В. Тітова // Наука і освіта. – 2008. – № 1–2. – С. 105–107.

225. Тітова Г. В. Формування лідерських якостей майбутніх учителів фізичного виховання як педагогічна проблема / Г. В. Тітова // Материали всеукраїнської наук.-практ. конф. молодих науковців [«Соціалізація молоді в умовах розбудови демократичної правової держави»], (16 лютого 2007 р.). – Одеса : Одеський юридичний інститут ХНУВС, 2007. – С. 193–194.

226. Угляница Г. В. Формирование лидерских качеств будущего педагога в процессе его социально-профессионального самоопределения : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Г. В. Угляница. – Кемерово, 2009. – 24 с.

227. Узнадзе Д. Психология установки / Д. Узнадзе. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.

228. Узнадзе Д. Н. Психологические исследования / Д. Н. Узнадзе. – М. : Наука, 1996. – 451 с.

229. Уманский А. Л. Педагогическое сопровождение детского лидерства : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 / Уманский Александр Львович. – Кострома, 2004. – 321 с.

230. Уманский Л. И. Психология организаторской деятельности / Л. И. Уманский. – М. : Наука, 1980. – 159 с.

231. Урмина И. А. Лидерство в проблемной ситуации: теоретико-культурный анализ : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. культуролог. наук : спец. [24.00.01](#) «[Теория и история культуры](#)» / И. А. Урмина. – М., 2003. – 23 с.

232. Фалахеева Т. Д. Андрагогическая модель профессионального саморазвития личности студентов заочного отделения в процессе обучения в вузе : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.08 / Фалахеева Татьяна Дмитриевна. – Комсомольск-на-Амуре, 2007. – 270 с.

233. Филосовский словарь. – [Изд.5-е]. – М. : Изд-во политической литературы, 1987. – 590 с.

234. Философский энциклопедический словарь / [гл. ред. Л. Ильичев, С. Ковалев]. – М. : Советская энциклопедия, 1983. – 840 с.

235. Ханин Ю. Л. Психология общения в спорте / Ю. Л. Ханин. — М. : Физкультура и спорт, 1980. – 208 с.

236. Цикаршвили Е. В. Процессуально-технологические основы воспитания лидера в старших классах : автореферат дисс. на соискание науч. степени канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика» / Е. В. Цикаршвили. – Южно-Сахалинск, 2000. – 21 с.

237. Черненко Л. И. Совершенствование мастерства преподавателя средствами обучения методам анализа педагогической деятельности (в курсе педагогики высшей школы на ФПК) : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Черненко Лариса Иосифовна. – Л., 1984. – 265 с.

238. Чеснокова-Иванова И. И. К вопросу об исследовании самосознания в психологическом аспекте / И. И. Чеснокова-Иванова // Личность и деятельность. Тезисы докладов к V Всесоюзн. Съезду психологов СССР 27 июня – 2 июля 1977г. / [гл.ред.д.чл.АПН СССР А. Н. Леонтьев]. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1977. – 123 с.

239. Чугунова О. Д. Детское общественное объединение как способ

педагогического влияния на социальную активность подростков : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.06 / Чугунова Ольга Дмитриевна. – Кострома, 2000. – 182 с.

240. Чудновский В. Э. Воспитание способностей и формирование личности / В. Э. Чудновский. – М. : Знание, 1986. – 80 с.

241. Шалагинова Л. В. Психология лидерства / Л. В. Шалагинова. – СПб. : Речь, 2007. – 464 с.

242. Шейнов В. П. Психология лидерства и власти / В. П. Шейнов. – М. : Ось-89, 2008. – 608 с.

243. Шигапова Л. П. Формирование лидерских качеств студентов вуза в деятельности органов самоуправления : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01 / Шигапова Людмила Петровна. – Казань, 2008. – 228 с.

244. Шиян Б. М. Теоретико-методичні основи підготовки вчителів фізичного виховання в педагогічних навчальних закладах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / Б. М. Шиян. – Київ, 1997. – 50 с.

245. Щербаков А. И. Психолого-педагогическая подготовка учителя-воспитателя и пути её оптимизации в высшей школе / А. И. Щербаков. – Л. : Изд-во Ленингр. пед.ин-та, 1980. – с. 3–46.

246. Щербаков Е. П. Функциональная структура воли : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Общая психология, психология личности, история психологии» / Е. П. Щербаков. – Ленинград, 1990. – 32 с.

247. Юртаева Н. И. Психолого-акмеологические особенности развития лидерских качеств менеджера в процессе профессионального обучения : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. психол. наук : спец. 19.00.13 «Психология развития, акмеология» / Н. И. Юртаева. – Ульяновск, 2004. – 31 с.

248. Яблокова Е. А. Психология коллектива и личность / Е. А. Яблокова. – М. : МГУ, 1997. – 257 с.

249. Ягоднікова В. В. Формування лідерських якостей старшокласників в особистісно орієнтованому виховному процесі загальноосвітньої школи: дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Ягоднікова Вікторія Вікторівна. – Одеса, 2005. – 202 с.

250. Ярмаченко М. Д. Педагогіка / М. Д. Ярмаченко. – К. : Вища школа, 1986. – 544 с.

251. Shaw M. Group dynamic: the psychology of small group behavior. 2nd ed. – N. Y., 1981.

252. Stogdill R. M. Handbook of Leadership. – New York, 1974. – P.51, 52.

ДОДАТКИ

Додаток А

Питальник

<p>I блок: Які саме явища обстежувані пов'язують із проявом лідерства в учнів основної школи і наявністю у них спортивних лідерських якостей</p>	<p>1.1. Дайте визначення поняттям «лідер», «лідерство» та «лідерські якості»?</p> <p>1.2. Лідер - це:</p> <p>а) особистість, чий погляд завжди підтримують і діють так, як особистість пропонує;</p> <p>б) особистість, яка має авторитет у групі;</p> <p>в) особистість, яка може допомогти у складу хвилину;</p> <p>г) Ваш варіант відповіді _____</p> <p>1.3. Спортивні лідерські якості учнів основної школи проявляються у:</p> <p>а) здібностях знаходити нестандартні рішення у проблемних ситуаціях;</p> <p>б) умінні брати на себе роль наставника;</p> <p>б) здатності вселяти довіру;</p> <p>г) Ваш варіант відповіді _____</p>
<p>II блок: З'ясування обізнаності обстежуваних щодо чинників, які впливають на формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей</p>	<p>2.1. Які Ви знаєте чинники, що впливають на формування в учнів основної школи спортивних лідерських якостей?</p> <p>2.2. Які механізми формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи Ви знаєте?</p> <p>2.3. У чому полягає особливість формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи?</p>
<p>III блок Які завдання необхідно розв'язувати у роботі з учнями основної школи, щоб прививати їм лідерські якості, та які засоби треба використовувати, щоб формувати в них спортивні лідерські якості</p>	<p>3.1. Що на Вашу думку потрібно робити, щоб формувати спортивні лідерські якості в учнів основної школи?</p> <p>3.2. Якими знаннями та прийомами повинен володіти педагог, щоб мотивувати учнів до прояву спортивних лідерських якостей?</p> <p>3.3. Як, на Вашу думку, сформувати в учнів усталеність до прояву спортивних лідерських якостей?</p>

**Система блоків змістовних модулів
навчальної дисципліни «Теорія і методика викладання спортивних ігор»**

Шифр блоку змістовних модулів	Назва блоку змістовних модулів	Назви змістовних модулів, що входять до даного блоку	Мін. к-сть навчальних годин вивчення блоку
1	2	3	4
ПП.013	Вступ до предмету «Теорія і методика викладання спортивних ігор».	1. Вступ до предмету «Теорія і методика викладання спортивних ігор».	2
ПП.014	Баскетбол як навчальна дисципліна.	1. Баскетбол як навчальна дисципліна. 2. Історія виникнення і розвитку баскетболу у світі і в Україні. 3. Техніка безпеки під час проведення занять з баскетболу. Правила гри і методика суддівства змагань з баскетболу.	8
ПП.015	Техніка гри в баскетбол.	1. Технічна підготовка баскетболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення прийомів техніки гри.	32
ПП.016	Тактика гри в баскетбол.	1. Тактична підготовка баскетболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення тактики нападу і захисту в баскетболі.	14
ПП.017	Методика навчання і організація навчально-тренувального процесу.	1. Загальні основи методики навчання і вдосконалення. 2. Методи, засоби і форми організації навчального процесу.	10

		3. Педагогічний контроль при проведенні занять з баскетболу.	
ПП.018	Загальні поняття про фізичну підготовку і методика розвитку фізичних якостей.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Загальна і спеціальна фізична підготовка баскетболістів. 2. Методика розвитку загальної і спеціальної витривалості баскетболістів. 3. Методика розвитку швидко-силових якостей баскетболістів. 4. Методика розвитку спритності, гнучкості, координаційних здібностей баскетболістів. 5. Організація і методика проведення заняття з загальної фізичної підготовки. 	14
ПП.019	Організація і проведення змагань.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Організація та проведення змагань з баскетболу. Види змагань і системи розігрування. 2. Системи розігрування змагань та їх характеристика. Складання положення про змагання. 3. Аналіз правил гри. 	8
ПП.020	Науково-дослідна робота студентів з проблем баскетболу.	1. Науково-дослідна робота студентів з проблем баскетболу.	4
ПП.021	Навчальна практика.	1. Складання конспектів і самостійне проведення заняття з баскетболу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів різних вікових груп.	16
ПП.022	Волейбол як	1. Волейбол як навчальна	8

	навчальна дисципліна.	дисципліна. 2. Історія виникнення і розвитку волейболу у світі і в Україні. 3. Техніка безпеки під час проведення занять з волейболу. Правила гри і методика суддівства змагань з волейболу.	
ПП.023	Техніка гри у волейбол.	1. Технічна підготовка волейболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення прийомів техніки гри.	32
ПП.024	Тактика гри у волейбол.	1. Тактична підготовка волейболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення тактики нападу і захисту у волейболі.	14
ПП.025	Методика навчання і організація навчально-тренувального процесу.	1. Загальні основи методики навчання і вдосконалення. 2. Методи, засоби і форми організації навчального процесу. 3. Педагогічний контроль при проведенні занять з волейболу.	10
ПП.026	Загальні поняття про фізичну підготовку і методика розвитку фізичних якостей.	1. Загальна і спеціальна фізична підготовка волейболістів. 2. Методика розвитку загальної і спеціальної витривалості волейболістів. 3. Методика розвитку швидко-силових якостей волейболістів. 4. Методика розвитку спритності, гнучкості, координаційних здібностей	14

		волейболістів. 5. Організація і методика проведення заняття з загальної фізичної підготовки.	
ПП.027	Організація і проведення змагань.	1. Організація та проведення змагань з волейболу. Види змагань і системи розігрування. 2. Системи розігрування змагань та їх характеристика. Складання положення про змагання. 3. Аналіз правил гри.	8
ПП.028	Науково-дослідна робота студентів з проблем волейболу.	1. Науково-дослідна робота студентів з проблем волейболу.	4
ПП.029	Навчальна практика.	1. Складання конспектів і самостійне проведення заняття з волейболу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів різних вікових груп.	16
ПП.030	Гандбол як навчальна дисципліна.	1. Гандбол як навчальна дисципліна. 2. Історія виникнення і розвитку гандболу у світі і в Україні. 3. Техніка безпеки під час проведення занять з гандболу. Правила гри і методика суддівства змагань з гандболу.	8
ПП.031	Техніка гри у гандбол.	1. Технічна підготовка гандболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення прийомів техніки гри.	32
ПП.032	Тактика гри у	1. Тактична підготовка	14

	гандбол.	гандболіста. 2. Методика навчання і вдосконалення тактики нападу і захисту в гандболі.	
ПП.033	Методика навчання і організація навчально-тренувального процесу.	1. Загальні основи методики навчання і вдосконалення. 2. Методи, засоби і форми організації навчального процесу. 3. Педагогічний контроль при проведенні занять з гандболу.	10
ПП.034	Загальні поняття про фізичну підготовку і методика розвитку фізичних якостей.	1. Загальна і спеціальна фізична підготовка гандболістів. 2. Методика розвитку загальної і спеціальної витривалості гандболістів. 3. Методика розвитку швидко-силових якостей гандболістів. 4. Методика розвитку спритності, гнучкості, координаційних здібностей гандболістів. 5. Організація і методика проведення заняття з загальної фізичної підготовки.	14
ПП.035	Організація і проведення змагань.	1. Організація та проведення змагань з гандболу. Види змагань і системи розігрування. 2. Системи розігрування змагань та їх характеристика. Складання положення про змагання. 3. Аналіз правил гри.	8
ПП.036	Науково-дослідна робота студентів з	1. Науково-дослідна робота студентів з проблем гандболу.	4

	проблем гандболу.		
ПП.037	Навчальна практика.	1. Складання конспектів і самостійне проведення заняття з гандболу з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів різних вікових груп.	16
ПП.061	Вступ до предмету (загальні основи теорії футболу)	1. Введення в дисципліну. 2. Історія виникнення і розвитку футболу у світі і в Україні. Суть та характеристика гри. Техніка безпеки під час проведення занять з футболу.	10
ПП.062	Техніка гри у футбол.	1. Техніка, класифікація, систематика і термінологія гри у футбол. Методика навчання і послідовність вивчення окремих прийомів гри. 2. Аналіз техніки виконання і методика навчання удару і зупинці м'яча внутрішньою стороною ступні. 3. Аналіз техніки виконання і методика навчання удару внутрішньою частиною підйому і зупинці м'яча підошвою. 4. Аналіз техніки виконання і методика навчання удару і зупинці м'яча середньою частиною підйому ступні. 5. Аналіз техніки виконання і методика навчання удару і зупинці м'яча зовнішньою частиною підйому ступні. 6. Аналіз техніки виконання і методика навчання удару по	32

		<p>м'ячу носком та п'яткою.</p> <p>7. Аналіз техніки виконання та методика навчання веденню м'яча.</p> <p>8. Аналіз техніки виконання та методика навчання удару по м'ячу головою</p> <p>9. Аналіз техніки виконання та методика навчання вкиданню м'яча з-за бокової лінії. Зупинки м'яча грудьми, стегном.</p> <p>10. Аналіз техніки виконання та методика навчання обманним рухам - фінтам.</p> <p>11. Аналіз техніки виконання та методика навчання відбору м'яча ногами, плечем в плече.</p> <p>12. Аналіз техніки гри воротаря і методика навчання. Аналіз основних помилок, що зустрічаються при навчанні технічним прийомам гри і шляхи їх ліквідації.</p>	
ПП.063	Тактика гри, методика навчання тактичним діям.	<p>1. Поняття про тактику гри у футбол. Еволюція тактичних систем гри. Послідовність навчання тактичним діям гри у захисті і нападі.</p> <p>2. Аналіз і методика навчання індивідуальним тактичним діям в захисті і нападі.</p> <p>3. Аналіз і методика навчання груповим тактичним діям в захисті і нападі.</p> <p>4. Аналіз і методика навчання командним тактичним діям в</p>	14

		захисті і нападі за тактичними схемами 1+4+4+2, 1+4+3+3 і 1+3+5+2. 5. Характеристика ознак раціональної тактики гри.	
ПП.064	Методика навчання і організація навчально-тренувального процесу з футболу у школярів.	1. Характеристика рухових навичок. Основи методики навчання. Послідовність навчання окремим руховим навичкам. 2. Методи, засоби і форми організації навчально-тренувального процесу 3. Педагогічний контроль при проведенні занять з футболу. 4. Характеристика методів і засобів , що застосовуються в навчально-тренувальному процесі з футболу.	10
ПП.065	Загальні поняття про фізичну підготовку футболістів і методика розвитку фізичних якостей.	1. Зміст, характеристика, особливості і взаємозв'язок загальної і спеціальної фізичної підготовки футболістів. Методи та засоби, що застосовуються для виховання рухових якостей 2. Методика розвитку загальної і спеціальної витривалості футболістів. 3. Методика розвитку швидко-силових якостей футболістів. 4. Методика розвитку спритності, гнучкості, координаційних здібностей футболістів	14

		Організація і методика проведення і з загальної фізичної підготовки.	
ПП.066	Організація проведення змагань з футболу.	1. Відомості про організацію і проведення змагань з футболу. Види змагань і системи розігрування. Зміст і завдання положення про змагання. 2. Системи розігрування змагань та їх характеристика. Складання положення про змагання. 3. Аналіз правил гри .	8
ПП.067	Науково-дослідна робота студентів з проблем футболу	1. Науково-дослідна робота студентів з проблем футболу	4
ПП.068	Навчальна практика.	1. Скласти конспект і самотійно провести заняття з футболу з врахуванням вікових та індивідуальних особливостей школярів різних вікових груп.	16
ПП.097	Принципи, засоби та методи спортивного тренування.	1. Змагання в спорті. 2. Засоби спортивного тренування. 3. Навантаження та відпочинок як компоненти методів спортивного тренування. 4. Загальна характеристика методів спортивного тренування. 5. Основні принципи спортивного тренування.	12
ПП.098	Побудова підготовки спортсменів.	1. Види підготовки у спортивному тренуванні. 2. Побудова тренувальних	4

		занять.	
ПП.116	Спортивна майстерність	1. Навчання і вдосконалення техніко-тактичної майстерності, спеціальних фізичних і психічних якостей в обраному виді спорту: А. Технічна підготовка Б. Тактична підготовка В. Фізична підготовка Г. Ігрова і змагальна підготовка	264
ПП.117	Педагогічна майстерність.	1. Вдосконалення знань, умінь і навичок у розповіді, показі і поясненні стройових і загально розвиваючих вправ. 2. Вдосконалення знань, умінь і навичок у розповіді, показі і поясненні при навчанні технічним прийомам в обраному виді спорту. 3. Вдосконалення знань, умінь і навичок у суддівстві змагань в обраному виді спорту. 4. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні конспектів і проведенні частин занять з фізичної підготовки в обраному виді спорту (навчання). 5. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні конспектів і проведенні частин занять з технічної підготовки в обраному виді спорту (навчання).	214

		<p>6. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні конспектів і проведенні частин занять з тактичної підготовки в обраному виді спорту (навчання).</p> <p>7. Вдосконалення знань, умінь і навичок у проведенні спостережень, запису і аналізу змагальної (ігрової) діяльності в обраному виді спорту з використанням спеціальних протоколів.</p> <p>8. Психолого-педагогічна характеристика діяльності тренера-викладача.</p> <p>9. Техніко-тактична підготовка.</p> <p>10. Фізична підготовка.</p> <p>11. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні і проведенні комплексів вправ з технічної підготовки з різними віковими групами.</p>	
		<p>12. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні і проведенні комплексів вправ з тактичної підготовки з різними віковими групами.</p> <p>13. Вдосконалення знань, умінь і навичок у складанні і проведенні комплексів вправ з фізичної підготовки з різними віковими групами.</p> <p>14. Психолого-педагогічна діяльність тренера з спортсменами різної кваліфікації.</p> <p>15. Особливості діяльності</p>	

		<p>тренера в роботі з спортсменами різної кваліфікації.</p> <p>16.Розробка командних взаємодій і керівництва ними в процесі гри.</p> <p>17.Використання технічних засобів в процесі підготовки спортсмена (команди).</p>	
--	--	--	--

Експрес-діагностика лідерських здібностей

Опитувальник «Оцінка лідерства (Капітан і рядовий)»

Учасники здійснюють самоаналіз лідерських здібностей.

1. Дружба для вас:

- а) співпраця;
- б) підтримка;
- в) альтруїзм.

2. Справжній художник (артист) має насамперед володіти:

- а) талантом;
- б) рішучістю;
- в) підготовкою.

3. На вечірці ви найчастіше почуваетесь:

- а) півником;
- б) куркою;
- в) курчам.

4. Якби ви були геометричною фігурою, то:

- а) циліндром;
- б) сферою;
- в) кубом.

5. Коли вам подобається дівчина (хлопець), ви:

- а) робите перший крок;
- б) чекаєте, поки він (вона) зробить перший крок;
- в) робите дрібні кроки.

6. Ви зіткнулися з несподіванкою і:

- а) гальмуєте;
- б) додаєте швидкості;
- в) нічого не змінюєте.

7. Якщо вам доводиться виступати перед аудиторією, ви відчуваєте,

що:

- а) вас слухають;
- б) критикують;
- в) бентежитесь.

8. В експедицію краще брати товаришів:

- а) міцних;
- б) розумних;
- в) досвідчених.

9. Попелюшка була:

- а) нещасною дівчинкою;
- б) хитрункою - кар'єристкою
- в) буркункою.

10. Як би ви визначили своє життя:

- а) партія в шахи;
- б) матч з боксу;
- в) гра в покер.

Оцінка результатів відповідей:

1. а—3,6—2, в—1
2. а—3,6—2, в—1
3. а—3, б—2, в—1
4. а—1,6—3, в—2
5. а—3,6—2, в—1
6. а—3,6—2, в—1
7. а—3,6—2, в—1
8. а—3,6—2, в—1
9. а—1,6—3, в—2
10. а—2,6—1, в—3

Інтерпретація

16 болів і менше. Ви — «рядовий». Ви занадто поважаєте інших і ототожнюєте свої слабкості зі слабкостями ближніх, атому не здатні командувати і конкурувати, адже для цього необхідно вміти «поглинати й перетравлювати» чужі труднощі. Якщо і без лідерства ви почуваетесь прекрасно, залишайтеся трохи осторонь подій. По суті, це не так вже й погано — так спокійніше.

17—23 бали. Ви — «офіцер». Це досить неприємне становище — між молотом і кувалдою. Ви з труднощами приймаєте рішення, трошки керівник і трошки підлеглий. Вам важко дома* гатися великого визнання, ваші аргументи занадто раціональні й ґрунтуються тільки на власному досвіді.

24 бали і більше. Ви — «капітан». З дитячих років ви завжди в числі перших. З віком ваш вплив на людей міцнів і особливо виявлявся у тяжкі хвилини. Якщо ви честолюбні й не боїтеся роботи, це може вас підняти дуже високо.

Діагностика організаторських здібностей лідера (за Є. Жариковим, Є. Крушельницьким, Н. Літвінцевої)

адаптований для підлітків

Здатність бути лідером багато в чому залежить від розвиненості організаторських і комунікативних якостей. Якими характерологічними рисами особистості повинний володіти дійсний лідер? Такими ознаками, як відзначають Е. Жариков, Е. Крушельницькій та Н. Літвінцева є:

- вольовий, здатний переборювати перешкоди на шляху до мети;
- наполегливий, уміє розумно ризикувати. Терплячий, готовий довго і добре виконувати одноманітну, нецікаву роботу;
- ініціативний і воліє працювати без дріб'язкової опіки. Незалежний; психічно стійкий і не дає потягнути себе нереальними пропозиціями;
- добре пристосовується до нових умов і вимог;
- самокритичний, тверезо оцінює не тільки свої успіхи, але і невдачі;
- вимогливий до себе та до інших, уміє запитати звіт за доручену роботу;
- критичний, здатний бачити в привабливих пропозиціях слабкі сторони;
- надійний, дотримує слова, на нього можна покластися;
- витривалий, може працювати навіть в умовах перевантажень;
- сприйнятливий до нового, схильний вирішувати нетрадиційні задачі оригінальними методами;
- стресостійкий, не втрачає самовладання і працездатності в екстремальних ситуаціях;
- оптимістичний, відноситься до труднощів як до неминучих і переборних перешкод;
- рішучий, здатний самостійно і вчасно приймати рішення, у критичних ситуаціях брати відповідальність на себе;
- здатний змінювати стиль поведінки залежно від умов, може і зажадати, і побадьорити.

Представлена нижче методика дозволяє оцінити здатність особистості бути лідером.

Інструкція

Вам пропонується 50 висловлень, на які потрібно дати відповідь «Так» або «Ні». Середнього значення у відповідях не передбачено. Довго не задумуйтеся над висловленнями. Якщо сумніваєтеся, усе-таки зробіть оцінку «+» або «-» («а» або «б») на користь тієї альтернативної відповіді, до якої Ви більш схиляєтеся.

Тест-опитувальник

1. Чи часто Ви буваєте в центрі уваги навколишніх?

а) так; б) ні.

2. Чи вважаєте Ви, що багато хто з навколишніх Вас займають більш високе положення, чим Ви?

а) так; б) ні.

3. Знаходячись на зборах класу, чи зазнаєте Ви бажання не висловлювати своєї думки навіть, коли це необхідно?

а) так; б) ні.

4. Коли Ви були дитиною, чи подобалося Вам бути лідером серед однолітків ?

а) так; б) ні.

5. Чи зазнаєте Ви задоволення, коли Вам удається переконати когось у чомусь?

а) так; б) ні.

6. Чи трапляється, що Вас називають нерішучим?

а) так; б) ні.

7. Чи згодні Ви з твердженням: «Усе саме корисне у світі є результат діяльності невеликого числа видатних людей»?

а) так; б) ні.

8. Чи зазнаєте Ви нагальну потребу в пораднику, що міг би направити Вашу активність?

а) так; б) ні.

9. Чи утрачали Ви іноді холонокровність у розмові з однолітками?

а) так; б) ні.

10. Чи доставляє Вам задоволення бачити, що навколишні побоюються Вас?

а) так; б) ні.

11. Чи намагаєтеся Ви займати за столом (на зборах, у компанії і т.п.) таке місце, що дозволяло б Вам бути в центрі уваги і контролювати ситуацію?

а) так; б) ні.

12. Чи вважаєте Ви, що робите на оточуючих значне (імпозантне) враження?

а) так; б) ні.

13. Чи вважаєте Ви себе мрійником?

а) так; б) ні.

14. Чи губитеся Ви, якщо люди, що оточують Вас, виражають незгоду з Вами?

а) так; б) ні.

15. Чи траплялося Вам по особистій ініціативі займатися організацією робочих, спортивних і інших команд і колективів?

а) так; б) ні.

16. Якщо те, що Ви помітили, не дало очікуваних результатів, то Ви:

а) будете раді, якщо відповідальність за цю справу покладуть на кого-небудь іншого;

б) візьмете на себе відповідальність і самі доведете справу до кінця.

17. Яка з двох думок Вам ближче?

а) справжній керівник повинний сам робити ту справу, якою він керує, і особисто брати участь у виконанні;

б) справжній керівник повинний тільки вміти керувати іншими і необов'язково робити справу сам.

18. З ким Ви волієте працювати?

а) з покірними людьми;

б) з незалежними і самостійними людьми.

19. Чи намагаєтеся Ви уникати гострих дискусій?

а) так; б) ні.

20. Коли Ви були дитиною, чи часто Ви зіштовхувалися з владністю Вашого батька?

а) так; б) ні.

21. Чи вмієте Ви в дискусії на професійну тему залучити на свою сторону тих, хто раніш був з Вами не згодний?

а) так; б) ні.

22. Уявіть собі таку сцену: під час прогулянки з друзями в лісі Ви загубилися. Наближається вечір, і потрібно приймати рішення. Що Ви зробите?

а) дасте можливість прийняти рішення найбільш компетентному з Вас;

б) просто не будете нічого робити, розраховуючи на інших.

23. Є таке прислів'я: «Краще бути першим у селі, чим останнім у місті». Чи справедливо воно?

а) так; б) ні.

24. Чи вважаєте Ви себе людиною, що впливає на інших?

а) так; б) ні.

25. Чи може невдача в прояві ініціативи змусити Вас більше ніколи цього не робити?

а) так; б) ні.

26. Хто, з Вашого погляду, щирий лідер?

а) сама компетентна людина;

б) людина з найдужчим характером.

27. Чи завжди Ви намагаєтеся зрозуміти і по достоїнству оцінити людей?

- а) так; б) ні.

28. Чи поважаєте Ви дисципліну?

- а) так; б) ні.

29. Який з наступних двох керівників для Вас переважніше?

- а) той, котрий усе вирішує сам;
б) той, котрий завжди радиться і прислухається до думок інших.

30. Який з наступних стилів керівництва, на Вашу думку, найкращий у Вашій школі?

- а) колегіальний;
б) авторитарний.

31. Чи часто у Вас створюється враження, що інші зловживають Вами?

- а) так; б) ні.

32. Який з наступних «портретів» більше нагадує Вас?

- а) особистість з голосним голосом, виразними жестами, за словом у кишеню не полізе;
б) особистість зі спокійним, тихим голосом, стриманий, замислений.

33. Як Ви поведетеся на зборах і нараді, якщо вважаєте свою думку єдиною правильною, але інші з Вами не згодні?

- а) промовчите;
б) будете обстоювати свою думку.

34. Чи підкоряєте Ви свої інтереси і поведінку інших людей справі, якою займаєтеся?

- а) так; б) ні.

35. Чи виникає у Вас почуття тривоги, якщо на Вас покладена відповідальність за яку-небудь важливу справу?

- а) так; б) ні.

36. Що б Ви zvolіли?

- а) працювати під керівництвом гарної людини;
б) працювати самостійно, без керівника.

37. Як Ви відноситеся до вислову: «Для того, щоб сімейне життя було гарним, необхідно, щоб рішення в родині приймав або чоловік, або жінка»?

- а) згодний;
б) не згодний.

38. Чи траплялося Вам купувати що-небудь під впливом думки інших людей, а не виходячи з власної потреби?

- а) так; б) ні.

39. Чи вважаєте Ви свої організаторські здібності розвинутими?
 а) так; б) ні.
40. Як Ви поведетеся, зштовхнувшись з труднощами?
 а) опускаєте руки;
 б) з'являється сильне бажання їх перебороти.
41. Чи робите Ви докори людям, якщо вони цього заслуговують?
 а) так; б) ні.
42. Чи вважаєте Ви, що Ваша нервова система здатна витримати життєві навантаження?
 а) так; б) ні.
43. Що Ви зробите, якщо Вам запропонують реорганізувати Вашу установу?
 а) уведу потрібні зміни негайно;
 б) не буду квапитися і спочатку все ретельно обміркую.
44. Чи зумієте Ви перервати занадто балакучого співрозмовника, якщо це необхідно?
 а) так; б) ні.
45. Чи згодні Ви з ствердженням: «Для того, щоб бути щасливим, треба жити непомітно»?
 а) так; б) ні.
46. Чи вважаєте Ви, що кожна людина повинна зробити що-небудь видатне?
 а) так; б) ні.
47. Ким Ви зволіли б стати?
 а) художником, поетом, композитором, вченим;
 б) видатним керівником, політичним діячем.
48. Яку музику Вам більш подобається слухати?
 а) могутню й урочисту;
 б) тиху і ліричну.
49. Чи зазнаєте Ви хвилювання, очікуючи зустрічі з важливими і відомими людьми?
 а) так; б) ні.
50. Чи часто Ви зустрічали людей з більш сильною волею, чим Ваша?
 а) так; б) ні.
- Оцінка результатів тестування
 Сума балів за Ваші відповіді підраховується за допомогою ключа до опитувальника.

Ключ до опитувальника: 1а, 2а, 3б, 4а, 5а, 6б, 7а, 8б, 9б, 10а, 11а, 12а, 13б, 14б, 15а, 16б, 17а, 18б, 19б, 20а, 21а, 22а, 23а, 24а, 25б, 26а, 27б, 28а, 29б,

30б, 31а, 32а, 33б, 34а, 35б, 36б, 37а, 38б, 39а, 40б, 41а, 42а, 43а, 44а, 45б, 46а, 47б, 48а, 49б, 50б.

За кожен відповідь, що збігається з ключовою, випробуваний одержує один бал, в іншому випадку — 0 балів.

Інтерпретація

Якщо сума балів виявилася менш 25 балів, то якості лідера виражені слабо.

Якщо сума балів у межах від 26 до 36, то якості лідера виражені середньо.

Якщо сума балів виявилася від 36 до 40, то якості лідера виражені сильно.

Якщо сума балів більш 40, то дана людина, як лідер, схильний до диктату.

Дослідження лідерських якостей особистості

1. Як Ви ухвалюєте рішення про вибір будь-чого?
  - самостійно, керуючись своїм бажанням, своєю підготовкою; **10**
  - самостійно, але з урахуванням порад батьків і знайомих; **5**
  - зробив(ла) так, як казали батьки. **0**

2. Ваші дії в суперечці:
  - наполягаєте на своєму, поки співбесідник не здасться; **5**
  - шукаєте компромісне рішення; **10**
  - поступаєтеся завзятості співбесідника. **0**

3. Як Ви реагуєте на невдачу?
  - сильно переживаєте; **0**
  - прагнете витягнути з неї корисні висновки; **10**
  - негайно прагнете виправити положення. **5**

4. Як правило, в конфліктах з іншими Ви переживаєте почуття вини:
  - практично завжди; **0**
  - буває по-різному; **5**
  - ніколи. **0**

5. У Ваших друзів є недоліки. Ви:
  - активно примушуєте їх позбутися; **0**
  - тактовно підказуєте, що можна зробити; **10**
  - не звертаєте уваги – у всіх є недоліки. **5**

6. Коли Ви знаходитесь в групі людей, то Ви стаєте на чолі:
  - завжди; **10**
  - часто; **5**
  - дуже рідко. **0**

7. Ви сильно хвилюєтесь, якщо справа вимагає від Вас дій, які якимось вплинуть на інших людей:
  - ніколи; **10**
  - іноді; **5**
  - завжди. **0**

8. Про Вас правильніше сказати, що Ви:

- поступливий, скромний, добродушний; **5**
- ініціативний, розсудливий, упевнений в собі; **5**
- енергійний, рішучий, владний. **10**

9. Вас вважають людиною, якій звичайно приходять в голову добрі ідеї, коли потрібно розв'язати яку-небудь проблему:

- так; **10**
- не упевнений(а); **0**
- ні. **0**

10. У Вас є організаторські якості, по яких Ви безумовно перевершуєте інших людей:

- ні; **0**
- так; **10**
- не упевнений(а). **0**

11. Ваша звичайна реакція на критику:

- холонокровність і спокій (прагнете ще раз проаналізувати ситуацію і свою точку зору); **10**
- збентеження і розгубленість (відразу погоджуєтеся з критикою); **0**
- злість і образа (емоційно доводите свою правоту). **0**

12. Якщо Ви одержуєте нераціональне розпорядження з боку керівництва, то Ви:

- завжди поступаєте по-своєму; **0**
- буває по-різному; **5**
- у будь-якому випадку виконую. **10**

13. Готуючись до майбутньої важливої зустрічі:

- одягаєтеся як завжди; **5**
- ретельно підбираєте одяг; **10**
- думаєте тільки про справу. **5**

14. Як Ви відреагуєте, якщо вам запропонують відповідальну справу?

- погодьтєся тільки після всебічного аналізу своїх здібностей; **10**
- погодьтєся без коливань; **0**

відмовитесь від неї ради власного спокою. **0**

від 110 до 145 – високий рівень прояву лідерських якостей

від 60 до 105 – середній рівень прояву лідерських якостей

менш ніж 60 – низький рівень прояву лідерських якостей

Уявлення учнів щодо особистості лідера в команді

1. Лідер – це...?
2. Чи може в команді бути одразу два, три лідера?
3. Скільки лідерів у Вас в класі?
4. Чи є можливість в Вашому класі проявляти себе у якості лідера?
5. Чи маєш потребу в спеціальних лідерських знаннях чи уміннях?
6. Назви якості, котрими, на твою думку, повинен володіти лідер команди?
7. Яка роль у команді тебе приваблює (роль виконавця, роль організатора, роль виконавця та організатора, вкажи інше)?
8. Які ролі найчастіше приходиться виконувати в команді?
9. Чи вважаєш ти себе лідером команди?

Методика виявлення комунікативних та організаторських здібностей

Інструкція: Дорогий друже!

Вільно висловлювай свою думку з кожного питання і відповідай на них так: якщо твоя відповідь позитивна, то у відповідній клітині «листа відповідей» постав знак «+», якщо ж негативна «-». Ніяких додаткових записів і знаків робити не слід.

Тобі треба уважно простежити за тим, щоб номер питання і номер клітини, куди ти запишеш свою відповідь, збігалися. Заповнюючи «Лист відповідей», май на увазі, що питання короткі і не можуть містити всіх необхідних подробиць. Уяви собі типові ситуації і не барися над деталями. Не слід витратити багато часу на обдумування, відповідай швидко. Можливо, що на деякі питання тобі буде важко відповісти, тоді постарайся дати ту відповідь, яку ти вважаєш найкращею. Відповідаючи на запитання, не прагни зробити свідомо сприятливе враження своїми відповідями. Вільно виражай свою думку. Поганих або гарних відповідей тут немає. Постарайся відповісти на всі питання.

Лист запитань:

1. Чи багато у Вас друзів, з якими Ви постійно спілкуєтеся?
2. Чи часто Вам вдається схилити більшість товаришів до прийняття ними Вашої думки?
3. Чи довго Вас турбує почуття образи, заподіяної Вам кимось із Ваших товаришів?
4. Чи завжди Вам важко орієнтуватися в критичній ситуації?
5. Чи є у Вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?
6. Чи подобається Вам займатися громадською роботою?
7. Чи вірно, що Вам приємніше і простіше проводити час з книгами або за яким-небудь іншим заняттям, ніж з людьми?
8. Якщо виникали деякі перешкоди в здійсненні Ваших намірів, чи легко Ви відступали від своїх намірів?
9. Чи легко Ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші Вас за віком?
10. Чи любите Ви придумувати або організовувати зі своїми товаришами різні ігри та розваги?
11. Чи важко Вам включитися в нові для Вас компанії?
12. Чи часто Ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?
13. Чи легко Вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?

14. Чи прагнете Ви домагатися, щоб Ваші товариші діяли відповідно до Вашого ім'я?
15. Чи важко Ви освоюєтеся в новому колективі?
16. Чи правда, що у Вас не буває конфліктів з товаришами через невиконання ними своїх обов'язків, обіцянок, зобов'язань?
17. Чи прагнете Ви при нагоді познайомитися і поговорити з новою людиною?
18. Чи часто у вирішенні справ Ви приймаєте ініціативу на себе?
19. Чи часто дратують Вас оточуючі люди, і Вам хочеться побути на самоті?
20. Чи правда, що Ви зазвичай погано орієнтуєтеся в незнайомій для Вас обстановці?
21. Чи подобається Вам постійно знаходитися серед людей?
22. Чи виникає у Вас роздратування, якщо Вам вдається закінчити розпочату справу?
23. Чи відчуваєте Ви почуття утруднення, незручності, якщо доводиться проявляти ініціативу, щоб познайомитися з новою людиною?
24. Чи правда, що Ви втомлюєтеся від частого спілкування з товаришами?
25. Чи любите Ви брати участь у колективних іграх?
26. Чи часто Ви проявляєте ініціативу при вирішенні питань, які зачіпають інтереси Ваших товаришів?
27. Чи правда, що Ви відчуваєте себе невпевнено серед малознайомих Вам людей?
28. Чи правда, що Ви рідко прагнете довести свою правоту?
29. Чи вважаєте Ви, що Вам не становить особливих труднощів внести пожвавлення в малознайому для Вас компанію?
30. Чи приймаєте Ви участь у громадській роботі в школі?
31. Чи прагнете Ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи вірно, що Ви прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте Вашими товаришами?
33. Чи відчуваєте Ви себе невимушено, потрапивши в незнайому для Вас компанію?
34. Чи охоче Ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Чи правда, що Ви не відчуваєте себе досить упевненим і спокійним, коли доводиться що-небудь говорити великій групі?
36. Чи часто Ви спізнюєтеся на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи правда, що у Вас багато друзів?

38. Чи часто Ви опиняєтеся в центрі уваги у своїх товаришів?

39. Чи часто Ви соромитесь, відчуваєте незручність при спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що Ви не дуже впевнено відчуваєте себе в оточенні групи своїх товаришів?

Стандарти. Всі непарні питання (1 стовпець) відносяться до комунікативних схильностей, парні (2 стовпець) - до організаторських.

Бланк відповідей

№ запитання	Так – «+» Ні – «-»	№ запитання	Так – «+» Ні – «-»
1		2	
3		4	
5		6	
7		8	
9		10	
11		12	
13		14	
15		16	
17		18	
19		20	
21		22	
23		24	
25		26	
27		28	
29		30	
31		32	
33		34	
35		36	
37		38	
39		40	

Бланк дешифратора:

№ запитання	Так – «+» Ні – «-»	№ запитання	Так – «+» Ні – «-»
1	+	2	+
3	-	4	-
5	+	6	+
7	-	8	-

9	+	10	+
11	-	12	-
13	+	14	+
15	-	16	-
17	+	18	+
19	-	20	-
21	+	22	+
23	-	24	-
25	+	26	+
27	-	28	-
29	+	30	+
31	-	32	-
33	+	34	+
35	-	36	-
37	+	38	+
39	-	40	-

1. Підрахуйте кількість відповідей, що збігаються зі стандартами по 1 і 2 стовпцях;

2. Помножте отримані результати на 0,05 і зіставте зі шкалою оцінок:

A. Комунікативні схильності:

0,10 – 0,45	1. Рівень прояву низький;
0,46 – 0,55	2. Рівень нижче середнього;
0,56 – 0,65	3. Рівень середній;
0,66 – 0,75	4. Рівень високий;
0,76 – 1,00	5. Рівень дуже високий.

B. Організаторські схильності:

0,20 – 0,55	1. Рівень прояву низький;
0,56 – 0,65	2. Рівень нижче середнього;
0,66 – 0,70	3. Рівень середній;
0,72 – 0,80	4. Рівень високий;
0,81 – 1,00	5. Рівень дуже високий.

«Опитувальник із ситуативного лідерства»**Інструкція:**

Уявіть, що ви маєте справу з кожною з дванадцяти ситуацій, описаних в опитувальнику. Уважно ознайомтеся з кожною і подумайте, як би Ви повелися у такій ситуації. Позначте поведінку, яка у цій ситуації найкраще описує Вашу. Ви відмічаєте лише одну позицію, але знайте, що кожна з відповідей характеризує один із чотирьох стилів лідерства. Не розглядайте ситуацію з точки зору можливої/найкращої поведінки лідера.

1. Ваша команда віднедавна не реагує на ваш дружній підхід і ваші спроби підвищити їхнє благополуччя. Якість їхньої роботи знижується.

Можливі реакції:

- а) конкретно зазначаєте, що вони мають виконувати свої завдання відповідно до розроблених процедур і критеріїв;
- б) демонструєте, що Ви відкриті до переговорів, але залишаєте за ними право погоджуватися чи ні;
- в) презентуєте своє бачення виходу із ситуації;
- г) навмисне не втручаєтесь.

2. Якість виконання роботи команди стрімко підвищилася. Ви зробили все, щоб члени команди були свідомі своїх обов'язків і вимог щодо їхніх функціональних обов'язків.

Можливі реакції:

- а) демонструєте дружній підхід, але водночас стежите за виконанням функціональних обов'язків членів команди;
- б) вирішуєте залишити ситуацію такою, як вона є;
- в) робите все можливе, щоб група почувалася значимою і залученою;
- г) підтримуєте ентузіазм щодо важливості виконання завдань вчасно і відповідно до розроблених процедур.

3. Члени команди не спроможні вирішити проблеми

самостійно. В цілому ви не втручаєтесь. Результати роботи групи є добрі і члени команди співпрацюють один з одним досить ефективно.

Можливі реакції:

- а) намагаєтесь вирішити проблему разом із групою;
- б) даєте змогу команді спробувати вирішити проблему самостійно;
- в) дієте швидко й енергійно, щоб виправити помилки групи;
- г) заохочуєте групу продовжувати працювати над вирішенням проблеми і підтримуєте їхні зусилля.

4. Ви збираєтесь розпочати докорінні зміни у школі, яка функціонує досить добре. Члени команди бачать, що ці зміни - корисні.

Можливі реакції:

- а) даєте працівникам час, щоб вони змогли самі запропонувати зміни, і вам не потрібно приділяти багато уваги моніторингу;
- б) оголошуєте, що ці зміни відбудуться, і стежите за процесом їх виконання;
- в) полишаєте це на працівників, щоб вони самостійно зазначили можливі дії;
- г) враховуєте рекомендації членів команди, проте здійснюєте моніторинг самостійно.

5. Останнім часом рівень якості виконання роботи Вашої команди погіршився. Здається, що члени команди надто не переймаються наскільки результати роботи відповідають вимогам. Підопічним потрібно весь час нагадувати про терміни виконання їхніх завдань. Раніше в таких випадках допомагало виконання завдань і відповідальності.

Можливі реакції:

- а) даєте змогу самим підопічним визначити можливі дії;
- б) використовуєте рекомендації підопічних, але стежите за виконанням завдань самостійно;
- в) змінюєте завдання і вимоги самостійно і стежите за їхнім

виконанням;

г) разом із підопічними Ви намагаєтесь змінити завдання і вимоги з подальшим мінімальним моніторингом.

6. Нещодавно Ви розпочали нову справу в школі, яка працює досить ефективно. Попередній керівник цієї школи здійснював суворий контроль. Ви намагаєтесь зберегти продуктивну ситуацію, проте хочете змінити робочі стосунки на більш гуманні.

Можливі реакції:

а) робите все можливе, щоб група відчула важливість роботи і свою безпосередню участь;

б) підкреслюєте важливість роботи з дотриманням усіх процедур і часових обмежень;

в) навмисне не втручаєтесь;

г) залучаєте групу в процес прийняття рішень, але помічаєте, що це не впливає на продуктивність праці.

7. Ви збираєтесь перейти на структуру організації праці, яка є новою для вашої команди. Члени команди прийшли із своїм баченням необхідних змін. До цього часу команда була продуктивною і гнучкою.

Можливі реакції:

а) описуєте зміни і стежите за їхнім виконанням;

б) разом з групою обговорюєте всі кроки, які потрібно здійснити, і залишаєте контроль за групою;

в) максимально використовуєте рекомендації групи, проте здійснюєте суворий контроль протягом виконання цих рекомендацій;

г) даєте групі повну свободу щодо можливих кроків і намагаєтесь не втручатися.

8. Результати роботи колективу, що сформувався в організації і стосунки між його членами - добрі. Проте відчуваєте, що недостатньо надаєте зворотний зв'язок його членам.

Можливі дії:

- а) нічого не змінюєте в групі;
- б) обговорюєте разом з групою ситуацію, в якій збираєтесь зробити певні зміни;
- в) розробляєте показники успіху, відповідно яких вимірюєте прогрес групи;
- г) обговорюєте ситуацію з групою і підтримуєте її без надмірного нагляду.

9. Вас призначили керувати групою, де потрібно здійснити низку змін. Група скаржиться стосовно нечітких цілей. У зборах беруть участь не всі працівники, попри наявність деяких талановитих особистостей у групі.

Можливі дії:

- а) даєте змогу групі самостійно вирішити власні проблеми;
- б) використовуєте рекомендації групи щодо можливих покращень і показуєте їй, коли результати досягнуті;
- в) змінюєте цілі і здійснюєте суворий контроль;
- г) разом з групою обговорюєте цілі, відмінні від ваших і не здійснюєте жодного тиску на групу.

10. Група, яка зазвичай охоче бере на себе відповідальність, не сприймає нового стандарту, запропонованого Вами.

Можливі дії:

- а) обговорюєте ситуацію, що склалася з працівниками, але не здійснюєте жодного тиску на них;
- б) встановлюєте нові стандарти і суворо контролюєте їх виконання;
- в) уникаєте конфліктів і намагаєтесь не тиснути, тримаючись на відстані;
- г) обговорюєте ситуацію разом із членами групи і здійснюєте зміни відповідно до їхніх рекомендацій; бачите, що нові стандарти досягнуто.

11. Вас нещодавно призначили керівником. Попередній керівник майже не цікавився справами команди. Команді вдалося

спрацюватися, досягати хороших результатів і працювати в гармонії.

Можливі дії:

а) розробляєте показники виміру успіху, які дають змогу команді працювати у більш точний, ефективний спосіб;

б) залучаєте команду до процесу прийняття рішень і заохочуєте їх внесок;

в) разом із групою обговорюєте минулі результати роботи, коли з'являється необхідність обговорити нові етичні правила;

г) зовсім не втручаєтесь у роботу команди.

12. До вас дійшли чутки, що між деякими членами команди відбуваються конфлікти. До цього часу команда досягала хороших результатів і працювала у повній гармонії.

Можливі дії:

а) застосовуєте власний підхід у вирішенні ситуації і відслідковуєте його ефективність. За потреби впроваджуєте новий підхід;

б) даєте змогу команді вирішити проблеми самостійно;

в) дієте швидко й енергійно з метою виправити і відслідкувати дії команди;

г) берете участь у розмові щодо вирішення конфліктів, підтримуючи працівників.

Додаток Д

Порівняння експериментальної та контрольної групи на різних етапах експерименту

Таблиця Д.1

Розрахунок критерію χ^2 для ЕГ та КГ на прикінцевому етапі експерименту

Рівень підготовленості	Кількість по ЕГ (%)	Кількість по КГ (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	n_i	m_i						
Високий	37,5	0,8	0,375	0,008	0,367	0,134689	38,3	0,0035166
Середній	52,5	28,2	0,525	0,282	0,243	0,059049	80,7	0,0007317
Низький	10	71	0,1	0,71	-0,61	0,3721	81	0,0045938
Σ	100	100						0,0088421

$$\chi_{\text{емп ф}}^2 = 100 \cdot 100 \cdot 0,0088421 = 88,42, \text{ отже } \chi_{\text{емп ф}}^2 = 88,42 > \chi_{0,05}^2 = 5,99, \text{ що}$$

свідчить про розбіжність характеристик контрольної та експериментальної групи після формувального експерименту з ймовірністю 95%.

Таблиця Д.2

Розрахунок критерію χ^2 для ЕГ на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту

Рівень підготовлено сті	Кількість по ЕГ на початку експерименту (%)	Кількість по ЕГ на кінець експерименту (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	n_i	m_i						
Високий	0	37,5	0	0,375	- 0,375	0,140625	37,5	0,00375
Середній	26	52,5	0,26	0,525	- 0,265	0,070225	78,5	0,0008945
Низький	74	10	0,74	0,1	0,64	0,4096	84	0,0048761
Σ	100	100						0,0095206

$\chi^2 = 100 \times 100 \times 0,0095206 = 95,21$, що є значно більше за критичне значення $\chi_{0,05}^2 = 5,99$, а тому можемо стверджувати, що у процесі формувального експерименту рівень підготовки студентів щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи в експериментальній групі студентів значно підвищився.

Таблиця Д.3

Розрахунок критерію χ^2 для КГ на констатувальному та прикінцевому етапах експерименту

Рівень підготовленості	Кількість по КГ на початку експерименту (%)	Кількість по КГ на кінець експерименту (%)	$\frac{n_i}{N}$	$\frac{m_i}{M}$	$\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}$	$\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2$	$n_i + m_i$	$\frac{\left(\frac{n_i}{N} - \frac{m_i}{M}\right)^2}{n_i + m_i}$
	n_i	m_i						
Високий	0	0,8	0	0,008	-0,008	0,000064	0,8	0,00008
Середній	23	28,2	0,23	0,282	-0,052	0,002704	51,2	0,0000528
Низький	77	71	0,77	0,71	0,06	0,0036	148	0,0000243
Σ	100	100						0,0001571

$\chi^2 = 100 \times 100 \times 0,0001571 = 1,57$, що є менше ніж критичне значення цього показника $\chi_{0,05}^2 = 5,99$, що в свою чергу свідчить про те, що у контрольній групі не виникло значних змін в рівні підготовки студентів щодо формування спортивних лідерських якостей в учнів основної школи за період експерименту